

ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 14 • પ્રકરણ : 07 • સર્જન અંક : 163

26 ઑક્ટોબર 2008

શેષ લલાજમ : £37.44 / £59.94

કેન્દ્ર જ નબળું હોય ત્યાં પરિઘની તે શી કૂટાકૂટ ?! ○ વિપુલ કલ્યાણી

સંખ્યા વિશેનો પહેલવહેલો વિચાર માનવીને ક્યારે આવ્યો હશે તે ચોક્કસાઈથી કહી શકાય તેમ નથી, તેમ વિજય જોશી 'ગૂજરાતી વિશ્વકોશ'માંના પોતાના અધિકરણમાં જણાવે છે. પછી ઉમેરણ કરતા લખે છે : 'તેમ છતાં તે અંગે થયેલાં ઐતિહાસિક સંશોધનોને આધારે મળતી વિગતો રસ પડે તેવી છે. માનવવિકાસના પ્રાથમિક તબક્કાઓમાં પણ વિચારવિમર્શની તકો અત્યંત ઓછી હતી અને વિચારવિનિમય માત્ર કેટલાક ધ્વન્યાત્મક સંકેતો કે કેટલીક શારીરિક ચેષ્ટાઓ પૂરતો જ મર્યાદિત હશે, ત્યારે પણ સંખ્યાનો ખ્યાલ ભલે અસ્પષ્ટ, આજના જેટલો ને જેવો સંપૂર્ણ એટલે કે અમૂર્ત નહીં, પણ હશે તો ખરો જ.' વિજયભાઈ પછી સરસ ઓઠું આપે છે : પ્રાથમિક સંખ્યાઓ વિશેષણરૂપે (એટલે કે એક હરણ, બે તીર, ત્રણ પંખી; અહીં 'એક', 'બે', 'ત્રણ' માત્ર સંખ્યાઓ જ નથી, વિશેષણ પણ છે.) પરોક્ષ રીતે અસ્તિત્વમાં આવી અને તે ગણતરીની પ્રક્રિયા સાથે આપોઆપ સંકળાતી ગઈ.

ટૂંકામાં, માહિતીઓનું યોગ્ય પૃથક્કરણ કરીને તેમાંથી તારણો કાઢવામાં આવે છે અને પછી લાંબા ગાળાની નીતિ અખત્યાર કરવા માટે પૂર્વાનુમાન કરવાની પ્રથા ઊભી કરવામાં આવી હોય, તેમ સમજાય છે. દરમિયાન, આવો આંકડાશાસ્ત્રીય અનુમાન કરવાનો હમણાં એક અવસર સાંપડ્યો.

ઈટ્સ એ ટ્રેડિશન હીઅર ... , નવરાત્રી હોય, કિસમસ હોય, ન્યૂ યર હોય, કે પછી પિકનિક, ગ્રેજ્યુએશન, વેડિંગ, રિસેપ્શન, બર્થડે, એનિવર્સરી હોય, કે બે બેબી શાવર હોય, દાંડિયા રાસ અને ગરબા સિવાય પાર્ટી પૂરી થઈ કહેવાય જ નહીં !

ઈંગ્લેન્ડ, વેલ્સ અને ઉત્તર આયર્લેન્ડના વિસ્તારોમાં માધ્યમિક શિક્ષણમાં અભ્યાસ કરતાં ૧૪થી ૧૬ વર્ષની વયના વિદ્યાર્થીઓને, ખાસ પસંદગીના વિષયોમાં સામાન્ય ભણતર માટે જે પાઠશાળાકીય ગુણવત્તા એનાયત કરવામાં આવે છે તેને 'જનરલ સર્ટિફિકેટ ઓફ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન' (જી.સી.એસ.ઈ.) કહેવામાં આવે છે. 'ગુજરાતી' નામક વિષયના અધિકૃત આંકડાઓ તપાસવા, આથીસ્તો, રસપ્રદ નીવડે તેવા છે. કાર્ડીફની તાજેતરની મુલાકાત વેળા, અહીં ખાતેનાં એક નિષ્ઠાવંત તેમ જ દૂરંદેશ ગુજરાતી શિક્ષિકા અને મારાં સાથીદાર વિજયા ભંડેરી કનેથી આ આંકડાઓ જોવા મળ્યા હતા. છેલ્લાં આઠ વર્ષની આ આંકડા-

માહિતીવિગતો આવી છે. સન ૨૦૦૧ દરમિયાન કુલ ૧,૪૫૮ વિદ્યાર્થીઓ બેઠાં હતાં. ૨૦૦૨ વેળા એ આંકડો ૧,૩૧૮નો હતો અને ૨૦૦૩માં ૧,૧૮૭. ૨૦૦૪ દરમિયાન, ૧,૧૧૪, ૨૦૦૫માં ૧,૧૪૭, ૨૦૦૬માં ૧,૧૦૪, ૨૦૦૭ દરમિયાન ૧,૦૩૦ તેમ જ ૨૦૦૮ વેળા તે આંક ૯૨૯ રહ્યો છે. તારણ સ્પષ્ટ છે : સન ૨૦૦૫ વેળા ગયા વરસની સરખામણીમાં ૩૩ વિદ્યાર્થીઓ વિશેષ પરીક્ષામાં બેઠાં હતાં. બાકી, અલબત્ત, તેમાં ઘસારો જોવા મળે છે. આઠ વર્ષમાં ૫૨૯ વિદ્યાર્થીની સરિયામ ઓછપ નોંધાયેલી અનુભવાઈ છે. સન ૧૯૯૮માં આ આંકડો ૧,૧૭૮નો, સન ૧૯૯૯માં ૧,૨૪૩, ૨૦૦૦માં ૧,૩૭૪, ૨૦૦૧માં તે વધીને ૧,૪૫૮ દર્શાવાયો છે. જ્યારે ૨૦૦૨થી ઘટાડો વર્તાવો જોવા મળે છે : એ સાલ ૧,૩૧૮ વિદ્યાર્થીઓ બેઠા હતા, તેમ કહેવાયું છે.

તેની સામે ઉર્દૂ, પંજાબી, બંગાળી માટેના પ્રવેશકોનો વ્યાપ મોટો રહ્યો છે. જે વિવિધ ૨૨ ભાષાઓને આ પરીક્ષાઓ માટે આવરી લેવામાં આવી છે તેમાં એક તબક્કે પંજાબી માટે ૧૭૭ ટકા અને બંગાળી માટે ૧૦૮ ટકાનો વધારો જોવા સાંપડે છે. ઉર્દૂએ ય તેની સરાસરી જાળવી રાખી છે. 'ફેન્ડોલોજી'માં ઘુમરાવા કરતાં, રસિકજનોએ આ આંકડાઓ વિશેષ જાણવા-સમજવા, 'ઓ.સી.આર.', યાને કે 'ઑક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ ઍન્ડ આર.એસ.એ. એક્ઝામિનેશન્સ'ની અધિકૃત વેબસાઈટ પરે આંટોકેરો કરવા જેવો છે.

આ 'જી.સી.એસ.ઈ.'ની વાત થઈ. હવે આપણે 'એડવાન્સ લેવલ'ની વાત ધ્યાનમાં લઈએ. મળતા આંકડા અનુસાર ૨૦૦૧માં તે આંક ૬૫નો હતો જે ૨૦૦૨માં ઘટીને ૬૦નો બને છે. આજે, ભલા, શી હાલત હશે ? અહીં પણ ઉર્દૂ, પંજાબી તેમ જ બંગાળીની બોલબાલા વિશેષ જોવા સાંપડી છે. આવું કેમ ?

ગુજરાતી ભાષા શિક્ષણનાં વિધવિધ કામોમાં ત્રીસ-ચાલીસ વર્ષનો સીધો જે નિજ અનુભવ છે, તેને સામે મૂકીને તપાસીએ છીએ ત્યારે કારણ સ્પષ્ટ સમજાય છે. અમારા કિસ્વાહિલી-પંડિત રમેશભાઈ બાબુભાઈ પટેલ સતત કહ્યા કરે જ છે : જ્યાં કેન્દ્ર નબળું હોય ત્યાં અમે પરિઘે કેટલું નાચીકૂદી શકીએ ? - સમજાય છે ને ? ગુજરાતમાં - હા, જી હા, તળ ગુજરાતમાં - જ ગુજરાતી શિક્ષણનાં કામોમાં મસ્સ મોટાં બાકોરાં પડેલાં વરસોથી જોયાં કરીએ છીએ. સરકારની શૈક્ષણિક નીતિ કોઈ જોમવંત દશા શી રહેવા પામી નથી; અને આટલું કમ હોય તેમ, તે ભણીની દિશા માટે કોઈ જ દૂરંદેશી પણ જોવા મળતી નથી. ત્યાં તો ધનવાન બનવાની લાલ્ચમાં અમેરિકાની આંધળી દેખાદેખીએ, માતાના દૂધ સામે માશિયાઈ દૂધને વર્ચસ્ આપતી, સમજ્યા વિનાની, નીતિ અપનાવાઈ રહી છે. ત્યાં અંગ્રેજી માધ્યમ તેમ જ અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણ અંગેની સેળભેળવાળી ધમાચકડી પેદા થઈ છે. વળી, અંદાજ સારુ અમારે દૂર જવું પડવાનું ય નથી; તળ ગુજરાતથી અહીં, અબી હાલ, જે યુવક યુવતીઓ ભણવા કે પછી નોકરીની તલાશમાં આવેલાં છે તેમના ગુજરાતી સ્તરની જ વાત છેડવી છે. અંગ્રેજીના તો હાલહવાલ જ છે ! પરંતુ ખાટલે જ મોટી ખોટ છે. ગુજરાતી બાબત, મહદ્ અંશે, પાણી ઝૂકેલાં છે, મારા દોસ્ત ! આવું કેમ બને ? સરકારી તેમ જ બિન સરકારી સ્તરેથી કોઈ અમને અસરકારી વાત કહી શકશે કે ?

બીજી પાસ, ૧૯૬૪થી આ દેશમાં, ગુજરાતી ભાષા શિક્ષણ

ઓપિનિયન

- “ઓપિનિયન” ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- “ઓપિનિયન”ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- “ઓપિનિયન”માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- “ઓપિનિયન”નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુરસ્કારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લલાજમના દર

વાર્ષિક લલાજમ આ દેશ માટે £25 તેમ જ પરદેશ માટે £40 છે. ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ Parivaar Communicationsને મોકલવો.

લલાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

“ઓપિનિયન”

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY, Middlesex HA0 2JZ [U.K.]

Tel. : [+44] 020 - 8902 0993

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લલાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

Tel. : [022] 2386 2843

Fax : [022] 2826 1155/1166

e.mail : bharti_parekh@hotmail.com

સંપર્ક : ભારતીય બહેન પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 2,000ની રકમ, Vipool Kalyani ને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name :

Address :

Post Code :

Telephone :

e.mail :

Subscription : £25 / £40

Date :

શીખવવા માટે અસંખ્ય પરબો ઉપરતળે બેઠી છે. અનેક લોકોએ તેમાં જિંદગી ઘસી કાઢી, સુગંધિત સુવાસ ચોમેર પ્રસરાવી જાણી છે. નારાયણ દેસાઈએ “પરબ” જૂન ૨૦૦૮ના અંકમાં, ‘પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર’માં જણાવ્યું છે તેમ, ‘શિક્ષણમાં માધ્યમને મહત્ત્વનું સ્થાન છે. બાળક જે વાતાવરણમાં ઊછરે તેની ભાષા એને સારુ સ્વાભાવિક અને સહજ છે.’ આ મુલકમાં, આપણાં બાળકોની પહેલી ભાષા સ્વાભાવિક અંગ્રેજી ઠરે છે; ગુજરાતી તો વારસાની જ ભાષા બની રહે છે. તેથી ગુજરાતીનું શિક્ષણ વારસાની ભાષા શીખવવાના માહોલ દ્વારા જ આપવું પડે. છતાં, ક્યારેક અહીંના વાતાવરણને અણ-સમજણમાં લેખી, એક દા, તળ ગુજરાતમાં જે ચોપડીઓનું ચલણ હતું તે પાછળ આંધળી દોટ મૂકવામાં આવી રહી છે. પેટિયું રળવાનું પ્રધાન કામ હોઈ, કેટલાંક તો તાલીમ વિનાનાં ગુજરાતીનાં શિક્ષકો બની બેઠાં છે. પછી તેમાં તે શું ઊકળે ? મુખ્ય પ્રવાહમાંના કેટલાંક શિક્ષકો તો વળી હવામાં ઊડે રાખે છે. કોમ વચ્ચે ચાલતા વિવિધ વર્ગોના શિક્ષકો સાથે એમને કોઈ અનુસંધાન નથી અને સમ્પર્ક - સંસર્ગ પણ નથી. આ બંને પડને સાંકળવાનો કોઈ સ્પષ્ટ માર્ગ પેદા કરી શકાયો નથી. કેટલાંક વળી પોતે લખી ચોપડીઓનું અને શિક્ષણની સાધનસામગ્રીઓનું વેચાણ કરવાનું જ પ્રધાનકાર્ય લેખીને હરવા-ફરવા-ચરવામાં મંડેલા છે. સમગ્ર ગુજરાતી આલમની દુહાઈ ગાતી રહેતી કહેવાતી કેન્દ્રવર્તી સંસ્થાને તો ઊઘઈ લાગી છે, તેથી કાટમાળ વચ્ચે અટવાયેલી આગેવાનીને પડળનું ઘમંડ બાઝેલું છે. જેની સાથે પોતાનું જીવન અવલંબિત છે તેવાં ગુજરાતી સમસામયિકોને પણ જાણે કે કશું અડતું નથી ને નડતું નથી !

કોમને સ્તરે ચાલતા પાયાગત વર્ગોને અનેક સવાલોના જવાબ હૂંફેલા સારુ, અડાબીડમાંથી પસાર થવાનું આવ્યું છે. ભારે રખાતાં મકાનોનાં ભાડાંખર્ચ વધ્યો છે. તાલીમવાળા શિક્ષકોની ખોટમાં સતત ઉમેરણ થતું આવ્યું છે. આવી શાળાઓનું સંચાલન કરતી જે તે સંસ્થાઓનાં આગેવાનોમાં ગુજરાતી ભાષા શિક્ષણની ઝાઝી સમજણ પણ હવે રહેવા પામી નથી. કેટલાકને મન હવે તે સત્ય-નોંધણી કાજે ફક્ત એક પ્રવૃત્તિ બની ગઈ છે. ... આ અને આવા અનેક કારણોને કારણે પણ આ સંખ્યાનો ઘટાડો થતો આવ્યો હોય, તેમ પણ બને.

પાનબીડું :

‘અરે, સાગરભૈયા, તારાં શાં મૂલ ? તારા પાણીમાં તો તરશું ય ઊગતું નથી. તું તો, બસ,

અમસ્થો જ ટલ્લા માર્યા કરે છે અરધી આલમમાં !’

દરિયો કહે : ‘મારા આ જળ-વિસ્તારનો

બીજો કોઈ ખપ હોત તો આ બધી નદીઓનાં નીર

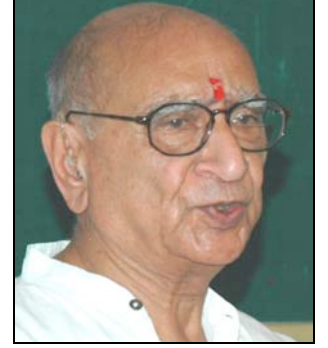
ઘરતીના હૈયેથી કેવી રીતે ઝીલી શકત !’

— રવિ ઠાકુર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કુલપતિનું દીક્ષાન્ત ભાષણ

○ નારાયણ દેસાઈ

ગયા વર્ષનું મારું સંબોધન મુખ્યત્વે પદવીઓ લઈને જતા વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાનમાં રાખીને હતું. આ વર્ષે, એક વર્ષના અનુભવને આધારે, સમગ્ર વિદ્યાપીઠને અનુલક્ષીને બે શબ્દો કહેવા વિચારું છું.

નારાયણ દેસાઈ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠને એક ઉત્તમ વારસો મળ્યો છે. આપણા પત્રોને મથાળે, આપણાં પ્રકાશનોમાં અને આપણા નાના મોટા પરિચય - પ્રસંગોમાં આપણે દુનિયાને એ જાહેર કરવાનું ચૂકતા નથી કે આ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના મહાત્મા ગાંધીએ કરેલી અને તેઓ આપણા પ્રથમ કુલપતિ હતા. સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે સારુ એ ગર્વનો વિષય છે. મારે આજે એટલું જ યાદ દેવડાવવાનું છે કે આપણે આપણા વારસાને યોગ્ય બનવાનું છે, અને આજની પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજીએ દેખાડેલી દિશામાં યથાશક્તિમતિ આગળ વધવાનું છે. ગાંધીની દિશામાં પાછા વળવાનું હોય નહીં, આગળ વધવાનું જ હોય. આપણી વારસો ભવ્ય છે. હાથીના પગલામાં સૌનાં પગલાં સમાય એ ન્યાયે આપણે ગાંધી જેવા યુગપુરુષના વારસામાં સરદાર જેવા વિચક્ષણ અને રાજેન્દ્ર બાબુ જેવા સાત્ત્વિક પુરુષનો પણ વારસો સમાયેલો છે, એમ સમજીને આગળ ચાલીએ.

ગાંધીજીની કેટલીક ખાસિયતો, એમની ઘણીબધી ખાસિયતોમાંથી માત્ર કેટલીક જ ખાસિયતોનો વિચાર કરીએ :

તેમણે આપણને વિમુક્તિ અપાવનાર વિદ્યાનો મંત્ર આપ્યો. એમણે શીખવ્યું કે મુક્તિ આપણે આપબળે મેળવવાની છે. માત્ર નેતૃત્વને બળે નહીં, પણ લોક સમુદાયની ભાગીદારીથી મેળવવાની છે.

તેમણે આપણને ત્યાગીને ભોગવવાના દિવ્ય આનંદનો સ્વાદ ચખાડ્યો.

તેમણે આપણને સેવાનો પરમ ધર્મ શીખવ્યો.

તેમણે સ્વૈચ્છિક કષ્ટસહનને ઉમંગનો વિષય બનાવી બતાવ્યો.

આપણે એ વારસો કઈ રીતે સંભાળશું ? આપણે સૌએ એ પ્રશ્ન પોતાની જાતને પૂછવાનો છે.

કુલપતિએ શું શીખવાનું છે ?

ગાંધીજીએ જ ઘડેલા બંધારણ મુજબ કુલપતિ વિદ્યાપીઠનો ટ્રસ્ટી હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય. એની સત્તા કેવળ નૈતિક સત્તા છે, અધિકારની નહીં. કુલપતિને એનું કુલપતિપણું એના અહંકાર નિરસનનું સાધન બનો.

એનું કામ ધ્રુવતારક બની દિશા સુઝાડવાનું છે. આંગળી પકડીને ચલાવી આપવાનું નથી.

એની ફરજ વૈશ્વિક પ્રશ્નો જોડે વિદ્યાપીઠને સાંકળીને તેને સાચા અર્થમાં વિશ્વવિદ્યાલય બનાવવાનું છે. આજનો વૈશ્વિક પ્રશ્ન ઉપભોગવાદનો છે, જેનું મૂળ આપણી જીવનશૈલીમાં રહેલું છે અને જેનું પરિણામ વૈશ્વિક યુદ્ધ સુધી પહોંચી શકે છે.

કુલનાયકે શું શીખવાનું છે ?

એનું ચિન્તન સર્વસ્વ અને વધુમાં વધુ સમય વિદ્યાપીઠને અર્પિત હોવાં જોઈએ.

એની એક જવાબદારી વિદ્યાપીઠના શિક્ષણનું સ્તર વિશ્વના સ્તરનું બનાવવાની છે. એનાથી જરાય નીચું ધોરણ રહેશે ત્યાં સુધી એને ચેન ન પડવું જોઈએ.

આનો ભદ્રા: કતવો યન્તુ વિધત: તરફ એની છલાંગ રહેશે. ગાંધીજીએ આપણને શીખવ્યું છે કે આપણાં બારીબારણાં વિશ્વભરના શુભ વિચાર ઝીલવા તૈયાર રહેશે, પણ આપણા પગ આપણી ભોંય પર મક્કમ રહેવા જોઈએ.

કુલસચિવે શું શીખવાનું છે ?

વિદ્યાપીઠના ઉચ્ચ આદર્શોને વ્યવહારમાં ઉતારવા એ એનું મુખ્ય કામ છે. એ જ એની કસોટી છે. વિદ્યાપીઠના તમામ પારસ્પરિકતાના સંબંધોમાં અહિંસાને અમલી બનાવવી એ એની નેમ હોવી જોઈએ. વ્યાવહારિક અહિંસા એટલે સત્યનિષ્ઠા, પરસ્પર વિશ્વાસ અને સ્નેહ. અપ્રિય સત્યને પણ વ્યક્ત કરતાં એને આવડવું જોઈએ. મનમાં કડવાશ રાખ્યા વિના પ્રગટ કરેલું અપ્રિય સત્ય પણ છેવટે પારસ્પરિકતાને પોષે છે એમ આપણને ગાંધીજીએ શીખવ્યું છે. કુલસચિવની શિસ્ત ભલે કડક હોય, પણ એનું હૃદય પ્રેમનીતરતું હોવું જોઈએ.

અધ્યાપકોએ શું શીખવાનું છે ?

વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણનું ધોરણ ઊંચું લાવવાની મુખ્ય જવાબદારી એમની છે. શિક્ષણનું ધોરણ કેટલું ઊંચું ગયું એનું માપ આપણે કેટલા પદવીધારી બહાર પાડ્યા એ નથી. એની ખરી કસોટી આપણું શિક્ષણ કેટલું તેજસ્વી બન્યું, એ છે.

આને સારુ અધ્યાપકોએ નિરંતર સ્વાધ્યાય ચાલુ રાખવો પડશે. પોતાના વિષયમાં એ વિષયની સરહદો પર વિહરતો હશે. અન્ય વિષયો વિષે પણ એ ખાસ્સો માહિતીગાર હશે. પોતાના તમામ વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિમાં એ વ્યક્તિગત રીતે રસ લેતો હશે. વિદ્યાર્થી સારુ અધ્યાપક સાથે ગાળેલી દરેક ક્ષણ શિક્ષણપ્રદ બની રહેવી જોઈએ.

વિદ્યાપીઠના કર્મચારીઓએ શું શીખવાનું છે ?

એમણે એ વાતનું સતત ધ્યાન રાખવાનું છે કે ગાંધીએ આપણને શીખવ્યું છે કે

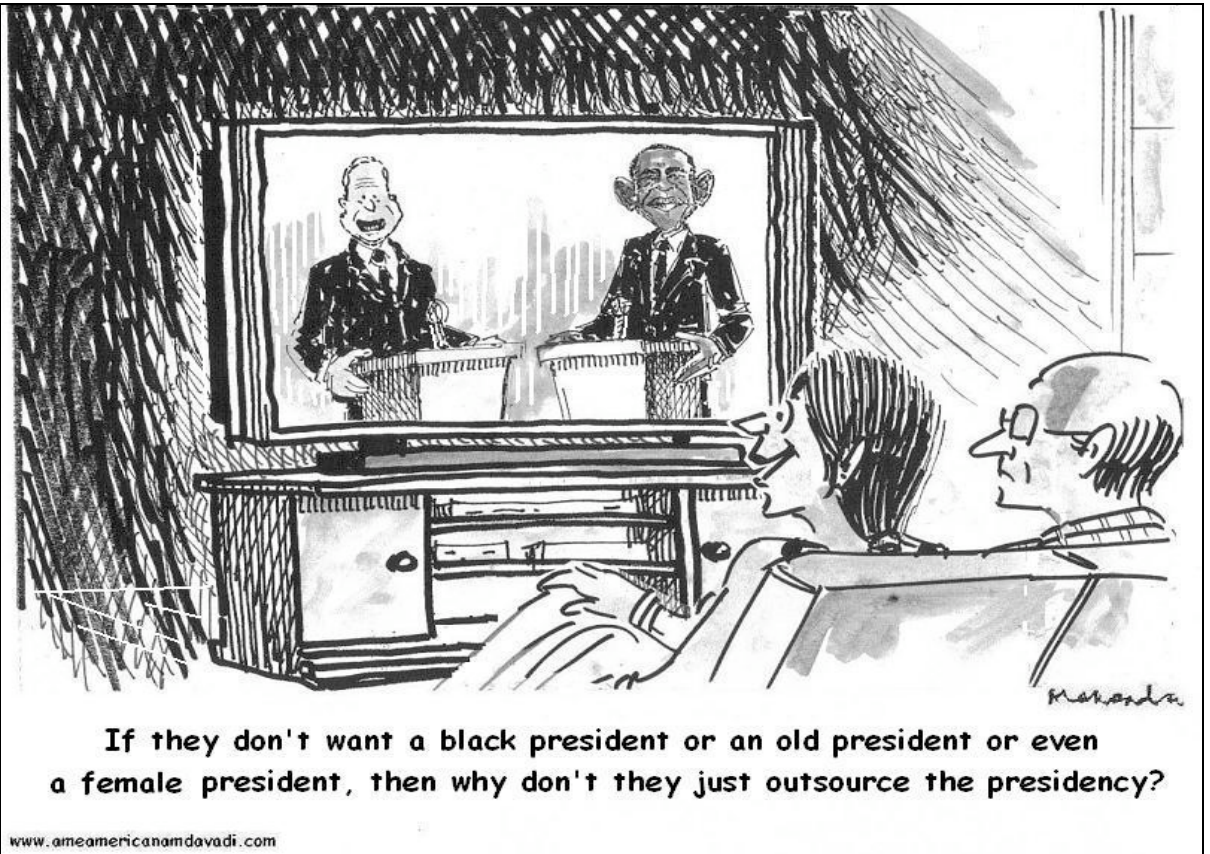
અધિકાર તો આપણા કર્તવ્યમાંથી નીપજતું ફળ છે. ફરજ બજાવણીમાંથી જ હકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આપણા મૂલ્યો પ્રત્યેની આપણી નિષ્ઠા દઢ થાય એ જરૂરી છે અને એટલી જ જરૂરિયાત આપણી કામ કરવાની આવડત સુધરતી રહે અને વધતી રહે તેની પણ છે. આપણા સંગઠનની સાચી કસોટી એ છે કે તે તમામ કર્મચારીઓના ગુણવિકાસમાં કેટલું મદદરૂપ થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓએ શું શીખવાનું છે ?

બીજે ક્યાંય પ્રવેશ ન મળ્યો તેથી આપણને વિદ્યાપીઠમાં પ્રવેશ મળ્યો નથી. આપણે નોકરી ખાતર ડિગ્રી શોધતા વિદ્યાર્થી હોઈશું તો ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થી તરીકેનો વારસો શોભાવી શકીશું નહીં, વિદ્યાપીઠનું સમૂહ જીવન એ આપણે સ્વસ્થ અને સુસંસ્કારી ટેવો પાડવા સારુ છે. વિદ્યાપીઠમાં છીએ તેથી સમૂહજીવનને માથે પડેલી વેઠ સમજવી નહીં. આટલી વાત આપણને સમજશે તો આ ટેવો આખું જીવન આપણને કામ લાગશે, એ ખચિત સમજજો. હું એ શુભ ઘડીની રાહ જોઈ રહ્યો છું કે જ્યારે વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓની તેજસ્વિતાથી વિદ્યાપીઠ ઓળખાશે.

છેવટે આપણા આજના મુખ્ય અતિથિએ પોતાના ભાષણમાં જે વાત કહી છે તેની ઉપર આખા વિદ્યાપીઠ પરિવારે ખૂબ ગંભીરતાથી ધ્યાન આપવું જોઈએ એવો હું આગ્રહ કરીશ. એમણે જે માનવીય ટેકનોલોજીની વાત કરી છે તે આખા ગાંધીવિચાર સામેના પડકારસમી છે. અને ભાષણને અંતે જે ચેતવણી આપી છે તે વિદ્યાપીઠ અને ગાંધીને નામે ચાલતી સૌ સંસ્થાઓ સારુ કલ્યાણકારી નીવડે તેવી છે.

[18.10.2008]

If they don't want a black president or an old president or even a female president, then why don't they just outsource the presidency?

www.ameericanamdvadi.com

‘આ મારાં નાજુક નમણાં ટાંચણ -’

આ મારાં નાજુક નમણાં ટાંચણ -

મારગકાંઠે હસતાં ફૂલ સરીખાં :

વાટમારગુ નીરખે, પછી વીસરી જાય.

ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં વિધવિધ મૌકિકો શોભાવતું, ‘તણખલાં’ નામે એક મજેદાર પુસ્તક, મિત્ર જયંત મેઘાણીએ હાલ દીધું છે. કવિવર રવિ ઠાકુરે હજારેક ઉપરાંત સરસ લઘુકાવ્યો આપ્યાં છે અને તેમાંનાં કેટલાંકને ‘તણખલાં’માં સમાવાયાં છે. ‘પ્રસાર’ દ્વારા પ્રકાશિત, ક્યારેય છોડવાનું મન ન થાય તેવી, આ ખિસ્સા-ચોપડીનો હૃદય ચુંબક ગુજરાતી અનુવાદ ખુદ જયંત મેઘાણીનો છે. જયંતભાઈનાં અને આ ચોપડીનાં મન ભરીને ઓવારણાં લઈએ.

વારુ, હમણાં કાર્ડીફ જવાનું બન્યું. અને તે પ્રવાસનું આ ઉપલકિયું ટાંચણ અહીં ધરું છું. નીરખજો; અને ઠીક ન લાગે તો વીસરજો. ... ગૂજરાતી વિશ્વકોશના ખંડ ચારમાં, હેમન્તકુમાર શાહનું અધિકરણ છે : ‘કાર્ડીફ : બ્રિટનના વેલ્સ પ્રદેશનું પાટનગર, સૌથી મોટું શહેર અને બ્રિસ્ટલની ખાડીને કિનારે તાફ નદી પર આવેલું આંતરરાષ્ટ્રીય બંદર. વિસ્તાર ૧૧૮ ચોરસ કિલોમીટર. એક જમાનામાં તે કોલસાની નિકાસ કરતું વિશ્વનું સૌથી મોટું બંદર હતું. અગાઉ તે ગ્લેમોર્ગન કાઉન્ટીનું શહેર હતું. ૧૮૦૦ પછી તેનો ઝડપી વિકાસ થયો. ૧૯૫૫માં તે વેલ્સનું સત્તાવાર પાટનગર બન્યું.’

તમે માનશો ? આ કાર્ડીફની લાયબ્રેરી સેવા હેઠળ, અબી હાલ, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્સવ’ યોજાયો હતો. કાર્ડીફ નગરની ગુજરાતી માહોલની ચાર સંસ્થાઓનું સંયુક્ત આવરણ, વળી, આ કાર્યક્રમને હતું. સ્વામીનારાયણ મંદિર, કચ્છી લેવા પટેલ સમાજ, સનાતન હિન્દુ મંદિર અને ઇન્ડિયા સેન્ટર નામની ચાર સંસ્થાઓ એક ટાંકણે એકઠી થતી હોય તેવો કદાચ આ પહેલપહેલો પ્રસંગ બનતો હતો. આ સમૂહી સાંસ્કૃતિક ઘટના ‘કમ્યુનિટી લેંગ્વેજિસ લાયબ્રેરિયન’ પ્રીતિ પાઠકની જહેમતને આભારી નીવડી છે. ચન્દ્રિકા જોશી, નારણ પટેલ, અરવિંદ વરસાણી, વિમળા પટેલ, મહેન્દ્ર નથુલાળવાળાની ડાંગોનો ટેકો ગંથપાલ પ્રીતિ પાઠકે ઊંચક્યા આ ગોવર્ધન પહાડને સહજ સાંપડતા, આ અવસર સ્વામીનારાયણ સંકુલમાં સુપેરે ઊકેલાયો. સ્થાનિક કોમનાં લોકો ય હતાં અને ભદ્રા વડગામા, વિજયા ભંડેરી, લાલજી ભંડેરી, ભારતી વોરા, પંકજ વોરા જોડાજોડ મારે ય સરીક થવાનો જોગ હતો.

લંડન કૉલિંગ

યુનાઈટેડ કિંગડમમાં આયર્લેન્ડ, સ્કૉટલેન્ડની પેઠે વેલ્સ પણ સમવાય તંત્રનો ભાગ છે. ઇ.સ. ૧૯૮૮ વેળાથી વેલ્સને બંધારણ દીધું શાસન છે અને તેને તેની ધારાસભા ય છે. વળી, રોહડ્રી મોરગન નામે તેના મુખ્ય પ્રધાન છે. આ વિસ્તારનું વડું મથક કાર્ડીફ છે. કાર્ડીફની વસ્તીનો આંક ૩,૧૭,૫૦૦નો લેખાય છે, જેમાં ૩.૮૬ ટકા દક્ષિણ એશિયાઈ નસ્સલનાં લોકો હોવાનો અંદાજ છે. કાર્ડીફ નગરનો વિકાસ તેજ ગતિએ થતો રહ્યો છે. અહીં ૧૮મી સદીથી મુસ્લિમ બિરાદરી વસતી આવી છે. યમની નાવિકોના વસવાટથી આ સિલસિલો શરૂ થયેલો. બ્રિટનની પહેલી મસ્જિદ અહીં ૧૮૬૦ના અરસામાં રચવામાં આવેલી. આજે તે અલ-મનાર ઇસ્લામિક સેન્ટર નામે જાણીતી છે. અહીં સઘળી રાષ્ટ્રીયતાના ૧૧,૦૦૦ જેટલાં મુસ્લિમો વસતા હોવાનો એક અંદાજ છે. બીજી પાસ, સન ૧૯૫૦ પછી, અહીં હિન્દુ કોમ પણ વસતી આવી છે. ગેન્જાટાઉન વિસ્તારમાં પહેલવહેલું મંદિર ૧૯૭૮માં શરૂ થયું હતું. અહીં કુલ મળી ત્રણેક મંદિરો છે. આમ, કાર્ડીફમાં હાલ આશરે ૨,૦૦૦ જેટલાં હિન્દુઓ વસતાં હોવાનો અંદાજ છે. એક અંદાજ મુજબ, કાર્ડીફમાં આશરે ૮૪ ભાષાઓ ચલણમાં હોવાનું માનવામાં આવે છે. તેમાં અંગ્રેજીની સ્વાભાવિક બોલબાલા જ હોય; પરંતુ, વિસ્તારની વેલ્સ ભાષાના ફક્ત ૧૧ ટકા નગરજન ભાષકો હોવાનું નોંધાયું છે. વળી, ગુજરાતી ઉપરાંત, ઉર્દૂ, બંગાળી, સોમાલી અને અરબીનો ય આ યાદીમાં સમાવેશ થાય છે. કાર્ડીફ નગરની મહાપાલિકા પરે લઘુમતી કોમોમાંથી ચાર સભ્યો ચૂંટાયેલા છે. વેલ્સ વિસ્તારના રાષ્ટ્રવાદી પક્ષ,

પ્લાઈડ કેમરીના જશવંત સિંહ, લેબર પક્ષના રમેશ પટેલ અને અસગરઅલીનો ય તેમાં સમાવેશ છે.

યુગાન્ડાના પાટનગર કમ્પાલામાં જન્મેલા રમેશભાઈ પટેલ અત્યંત શિશુ વયે આ મુલકમાં પોતાના માવતર સંગાથે આવ્યા હતા. તેમણે ઇલેક્ટ્રોનિક ઈજનેરનો અભ્યાસ કરી, વ્યવસાય આદર્યો હતો. વેલ્સના મુખ્ય મંત્રી રોહડ્રી મોરગનના અંગત સચિવનું હાલ પદ સંભાળતા રમેશભાઈ હકીકતમાં રસિક માણસ લાગ્યા છે. આ બધા સભ્યો જે તે પક્ષના સભ્ય અને ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટાતા રહ્યા છે અને તેઓ જે તે કોમ, ભાષા, પંથનું જ સ્વાભાવિક પ્રતિનિધિત્વ કરતા નથી. જો કે ગુજરાતી સમાજના એક સ્થાનિક આગેવાન અમને કહેતા હતા : રમેશભાઈ ‘ઘોળિયા’ બની ગયા છે ! આવી આવી કાચી સમજણ અમને ચોમેરે ખદબદતી જોવા મળતી રહી. સામે તોતીંગ સવાલ ઊભો છે : આ રાજકારણીઓ આપણી કોમના હાથા બને તેમ ઈચ્છાતું હશે ? ... ભલા, કોણ જાણે !

કાઉન્સિલર રમેશ પટેલનું ઉદ્બોધન. પડખે વિપુલ કલ્યાણી, વિજયા ભંડેરી અને ભદ્રા વડગામા દષ્ટિમાન થાય છે.

‘કમ્યુનિટી લેંગ્વેજિસ સર્વિસ’ હેઠળ ગુજરાતી ઉપરાંત તમિળ, ઉર્દૂ, હિન્દી, મરાઠી, પંજાબી, બંગાળી, અરબી, સોમાલી, ચીની, જેવી ભાષાઓની અહીં બિદમત થતી આવી છે અને ગુજરાતી જબાનની જ વાત કરીએ તો તેનાં આશરે ૮૦૦ પુસ્તકો પુસ્તકાલયોમાં વસાવવામાં આવ્યાં છે અને નવેક જેટલાં સમસામયિકો તેનાં મુખ્ય વાંચનાલયમાં વાંચવા સાંપડી શકે છે. આ ગંથપાલને શિરે જે કાર્યવ્યાપ છે તે અનુસાર કોમને સાંકળતી પ્રવૃત્તિઓ વાટે કોમને લાયબ્રેરી સાથે સાંકળવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વર્તાયો છે. એમ તો લાયબ્રેરીઓને કોમ સુધી વિસ્તારવાના અનેક કાર્યક્રમો વરસોથી દેશ ભરમાં થતા આવ્યા છે.

દિવંગત મનુભાઈ પંચોળી અને રઘુવીર ચૌધરીને સ્થાનિક દાક્તર દંપતી, ઇન્દિરાબહેન અને શાન્તિભાઈ શાહ વેલ્સની યાત્રાએ ૧૯૮૩ દરમિયાન લઈ ગયા હતા ત્યારથી કાર્ડીફ સાથેનો સંબંધ બંધાયો છે. વળી, આ દંપતી ઉપરાંત, જનકબહેન તથા દયાશંકર ત્રિવેદી જેવાં ભારે સમજદાર આગેવાનોએ અમને સાગમટે, બેંક વખત, તેડું કરીને મેળાવડાઓનું આયોજન કરેલું, તે સાંભરતું રહ્યું. કીર્તિબાળા ને અશ્વિનકુમાર કોટેયાનું ય આતિથ્ય માણ્યું છે. અશ્વિનભાઈને લખવાની પણ ટેવ છે. કવિતા લખે, નિબંધ લખે અને પત્રો ય લખે. આ સિવાય, દિવંગત પંકજ જોશી પણ અચૂક સાંભરે. પંકજભાઈનો ખાલીપો લાગતો રહ્યો છે. મૌલિક વિચારક આ લેખકે આ વિસ્તારમાં નોંધપાત્ર કામો કર્યા છે. આથીસ્તો, આ સૌને ખભે ઊભા હોઈએ પછી આ ઊજવણી સફળતા ભણી દોટ ન મૂકે તો જ નવાઈ જાણવી.

તદુનસાર, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્સવ’ માટેની પત્રિકા પરે વીર નર્મદ, દલપતરામ કવિ, મહાત્મા ગાંધી, નરસિંહ મહેતા, ઝવેરચંદ મેઘાણી અને નરસિંહરાવ દીવેટિયાની છબિઓનું સુશોભન આંખે વળગતું હતું. એ દિવસના કાર્યક્રમ દરમિયાન, ગુજરાતી ભાષાની આવશ્યકતા અંગે કેટલીક ઉપલકિયા ચર્ચાવિચારણા પણ થઈ, નબળાંસબળાં સલાહસૂચનો પણ કરવામાં આવ્યાં. પરંતુ, છેવટે, વિજયા ભંડેરીએ બ્રિટનમાં હાથ ધરાતાં ગુજરાતી ભાષા શિક્ષણનાં વિવિધ કામોની સુપેરે ઝાંખી આપી હતી. અકાદમીનાં ભાષા-શિક્ષણની પોરસાવતી વિગતો ય તેમણે પેશ કરેલી. બીજી પાસ, પુસ્તકાલય ને વાંચનાલય પ્રવૃત્તિઓ અને તેની જરૂરિયાતની રજૂઆત કરતાં કરતાં ગુજરાતી વાચક જૂથની રચના માટેની જોગવાઈ માટે

ભદ્રા વડગામાએ સબળ દલીલો છેડી હતી, જ્યારે પંકજ વોરાએ સ્વકવિતાનું સરસ પઠન કર્યું હતું.

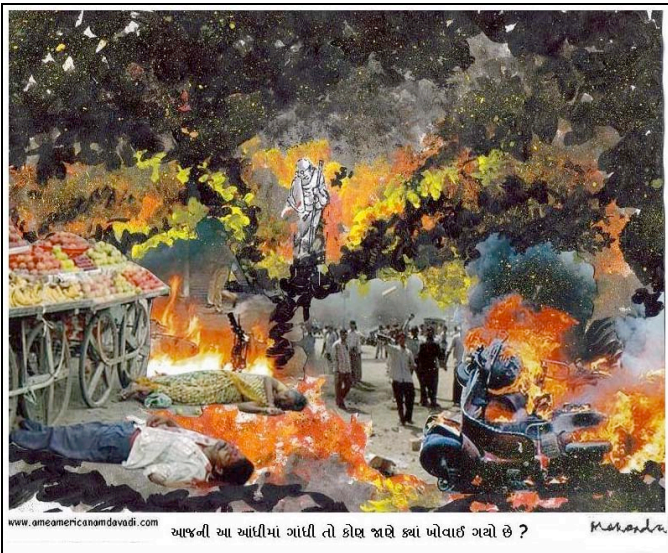
મહાનગર લંડન અને કાર્ડીફનું પ્રભાવક સંગમ

કાર્યક્રમની વચ્ચે વચ્ચે, આપણા જાણીતાં કવયિત્રી સુજાતા ભટ્ટની એક કવિતાનું જાહેર પઠન નિકીતા અને દિવ્યા નામની બે બાળાઓએ આરંભમાં કર્યું અને બાલા જાદવજી હાલાઈ તથા મનીષા હરીશ હીરાણીએ સ્વામીનારાયણ મંદિર સંચાલિત ગુજરાતી શાળામાં શીખવાતાં ફકરાઓનું વાંચન કરેલું. વળી, ભદ્રા વડગામાએ પોતાની લખી એક વાર્તા રજૂ કરી અને ઈન્ડિયા સેન્ટરનાં મિત્રોએ મહેન્દ્રભાઈની આગેવાનીમાં ગુજરાતી ભવાઈનો એક અંશ પેશ કરીને સૌને તાજુબ કરી દીધા હતા. રંગલો અને રંગલીએ સૌના દિલ જીતી લીધાં હતાં.

શીદ્ધ ભવાઈની એક રંગતભરી ઝલક

બહુસાંસ્કૃતિક વિચારધારાની તરફેણમાં બ્રિટનમાં ઉપરતળે ઠામઠામ અધિકૃત મજબૂત કામો થતાં આવ્યાં છે. અને તેની ભારે અસર જોવા મળે છે. આ અવસર પણ તેનું જ ઘોતક હતો ને ! જ્યારે, સામી પાર, આપણો સમાજ મુખ્ય પ્રવાહના સમાજ સાથે હળતો ભળતો હોય, તેમ બહુ જ ઓછું અનુભવવા મળે છે. આપણે આપણા ખુદના કુંડાળામાં વિશેષપણે ગુંથાયેલા પડ્યાં છીએ. વાસ્તવમાં, આ બહુ સારી નિશાની નથી. યુવાન પેઢી અને હવે પછીની પેઢીઓ કદાચ સવિશેષપણે ખાંડમાં સાકર ભળે તેમ હળશે ભળશે તેમ અપેક્ષા સેવીએ.

પાનબીડું :

વાંસની વાડ વાંસને કહે :

‘વાંસદાદા, તમે વારેવારે આટલા બધા કેમ ઝૂકો છો ?

આપણે તો એક કુળનાં છીએ,

છતાં તમે તો હંમેશાં ઝૂકો છો.

અને અમે તમારાં નાનેરાં તો હંમેશ ટટાર રહીએ છીએ.’

વાંસદાદા કહે : ‘હું બહુ ઊંચો રહ્યો ને તેથી મારે

ઝૂકવું પડે છે. હું નાનો નથી થઈ શકતો.’

— રવિ ઠાકુર

(૨૯.૦૯. ૨૦૦૮)

‘પ્રેમ પોતે જ મારો પરિતોષ છે’

એ ૧૯૭૯ના દિવસો હતા. વેમ્બલીના ઈલિંગ રોડ પરે આવ્યા, સ્થાનિક લેબર પક્ષ સંચાલિત લૉરી પેવિટ હાલમાં, વિલાયતની ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ની પહેલવહેલી ભાષા-સાહિત્ય પરિષદ મળતી હતી. સો દોઢસો પ્રતિનિધિઓથી સભાખંડ ભરાયેલો હતો. શ્રોતાગણમાં, લગભગ છેલ્લી પાટલીએ, એક અજાણ્યું યુવાન દંપતી બેઠું હતું. આ પરિષદમાં તેમની અખંડ હાજરી અનુભવાતી દીઠી. બંને એકચિત્તે જાણે કે રસપાન કરતાં હતાં. આવું છતાં, એ બેમાંથી એકકયે ચર્ચામાં કોઈ રજૂઆત કરી નહીં. તેમની એકાગ્રતાએ, આથીસ્તો, મનનો કબજો લીધો. તે મોહક યુવાન બેલડીમાં કોઈક નક્કર તત્ત્વ હતું જે સતત વિસ્મય જાગૃત કરતું હતું. કુતૂહલે ભીડો લીધો; તેમની સોબત સેવી, અને આખરે, તેમની સંગાથે સેતુ સ્થાપી દીધો. — બસ ! ત્યારથી અમારી બંને વચ્ચે, સમભાવી અને સમથળ સ્નેહપ્રવાહ, સતત બંને કાંઠે, સભરસભર વહ્યા કર્યો છે. ભેરુબંધીના આ મીઠડા સંબંધને હવે ત્રણ દાયકા થવામાં છે.

તે યુવક બ્રિસ્ટલ યુનિવર્સિટીના સમાજશાસ્ત્ર વિભાગમાં વ્યાખ્યાતા હતા. યુવતી બ્રિસ્ટલની એક માધ્યમિક નિશાળમાં ગણિત શીખવતાં હતાં. આ મોહક દંપતીનું નામ જ્યોતિ અને રોહિત બારોટ. ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સમાજનું એક ઉત્તમ ઘરેણું એટલે આપણા આ વિદ્વાન, વિચારક, લેખક, માનવશાસ્ત્ર વિજ્ઞાની, સમાજશાસ્ત્રી રોહિત બારોટ. નિવૃત્તિ બાદ, અબીહાલ, બ્રિસ્ટલ યુનિવર્સિટીના પુરાતત્ત્વીય તથા માનવશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન વિભાગમાં મુલાકાતી ફેલોનું પદ શોભાવી રહ્યા છે.

ચાલો, જરાક ધીરા પડીએ. આ આધુનિક સમયગાળામાં ઈન્ટરનેટી સાધનસામગ્રીઓની ઝાઝેરી બોલબાલા છે. આપણે ‘ગૂગલ’ની બાજેઠે વિરાજમાન થઈએ; અને પછી, જો જો કે, ‘રોહિત બારોટ’ નામ દાખલ કરીને વિગતો માગીએ તો સહજ ઠોકબંધ સામગ્રી આપણને કમ્પ્યૂર પીરસી પાડે છે. બ્રિસ્ટલને કેન્દ્રમાં રાખીને જેમ હિંદના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ સાથે પોતાના શહેરની દેશગી વિશે સંશોધન આધારિત લેખનકામ રોહિતભાઈએ કર્યું છે, તેમ, રાજા રામમોહન રાય વિશે પણ ખૂબ સંશોધન કરીને અંગ્રેજી તથા ગુજરાતીમાં લખાણ કર્યું છે. ‘બ્રાહ્મો સમાજ’ના સ્થાપક રાજા રામમોહન રાયનો બંગાળના રાધાનગર ગામે ૨૨ મે ૧૭૭૨ના દિવસે જન્મ થયો હતો. બંગાળી પુનરુત્પ્રદયના આ પિતા લેખાતા સમાજ સુધારક, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના દાદા દ્વારકાનાથ ટાગોરના ય મિત્ર હતા. કહે છે કે હિંદમાંના મોગલ સામ્રાજ્યના વિલાયતમાંના અધિકૃત પ્રતિનિધિ તરીકે એમની નિમણૂક કરવામાં આવેલી. આથી, ૧૮૩૧ના અરસામાં એ યુનાઈટેડ કિંગડમમાં આવી વસ્યા હતા. અહીંના વસવાટ દરમિયાન, એમને મસ્તિષ્કાયરણ કોપ (મેનિનૂજાઈટીસ)નું દરદર થયેલું અને ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૩ના રોજ એ રોગમાં જ એમનો બ્રિસ્ટલ નગર ખાતે દેહ પડેલો. સ્થાનિક અંગ્રેજ કેળવણીકાર અને સમાજ સુધારક મેરી કાર્પેન્ટરના સંસર્ગમાં ય રાજા રામમોહન રાય આવેલા અને વળી એમણે હિંદમાં અને તે મુલક વિશેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રસ લેવા મેરી કાર્પેન્ટરને પ્રેરણા આપેલી. આ બધી વિગતોનો ઊંડો અભ્યાસ રોહિતભાઈએ કર્યો છે. આ પાયાગત સંશોધનકામ સારું એમણે બંગાળ જઈને રાધાનગરની પણ મુલાકાત લીધાંનું સાંભરણ છે.

વર્ણ, વર્ણભેદ, માનવજાતિ સંબંધક સમુદાય, લિંગ, દેશાંતરગમન, ડાયસ્પોરા, ધર્મ, સમાજનાં વહેણ તેમ જ સુધારક પરિબળો વિશેના અનેકાનેક ક્ષેત્રે ઊંડું લખાણ કર્યું હોવાના દાખલાઓ જડી આવે છે. એમનાં આ પુસ્તકોનું માનભર્યું સ્થાન હોવાનું જાણ્યું છે. પ્રદેશ-દેશ-વિદેશની નાનીમોટી પરિષદોમાં અને ચર્ચાસભાઓમાં રોહિતભાઈ વરસોથી ભાગ લેતા આવ્યા છે. આવી આવી સભાબેઠકોમાં એમણે પોતાના વિષયોના તલસ્પર્શી અભ્યાસનિબંધો રજૂ કરેલા છે.

ડૉ. રોહિત બારોટ

આવા આ વિદ્વાન સમાજશાસ્ત્રીનો જન્મ આફ્રિકાની મધ્યમાં આવેલા, વિશાળ કોંગો દેશની તેમ જ યુગાન્ડાની લગભગ સીમા પરે, યુગાન્ડાના વાયવ્ય ખૂણે, આવેલા અરુઆ ગામે ૮ જુલાઈ ૧૯૩૮ના રોજ થયેલો. માતા વિમળાબહેન અને પિતા હિંમતભાઈ બારોટનું એ ત્રીજું સંતાન. હિંમતભાઈનું મૂળ વતન ખેડા જિલ્લામાં, તો બીજી પાસ, વિમળાબહેનનાં મૂળ કાઠિયાવાડમાં જડી આવે. રોહિતભાઈથી મોટેરા અનિલભાઈ આફ્રિકે હતા ત્યાં એમનો થોડાક સમય પહેલાં દેહાંત થયેલો. એ પછીનાં બહેન, સુદર્શનાબહેન બ્રહ્મભટ્ટ પાટનગર લંડન નજીકના હેમેલ હેમ્પસ્ટેડમાં વસે છે. રોહિતભાઈથી નાનેરા રાહુલ અને સૌથી નાની બહેન હેમા બ્રિસ્ટલમાં છે. જ્યારે જગદીશ બારોટ સ્વીડન દેશમાં માનસચિકિત્સા ક્ષેત્રે સેવાઓ આપે છે. ને સૌથી નાના ભાઈ સતીષ બારોટ હેરેફર્ડમાં રહે છે.

પોતાના કમ્પાલાના દિવસો દરમિયાન, રોહિત બારોટને જ્યોતિ શાહ નામની યુવતી દિલમાં વસી ગઈ. બંનેને ઉભય આકર્ષણ રહ્યું. વધ્યું. પરિચયની કેડી વાટે પ્રણયસુખ પીતાં પીતાં, છેવટે, બંનેનો પરિચય પરિણયમાં પરિણમ્યો. આ દંપતીને સંતાનમાં તેજસ નામે દીકરો તથા સોનલ નામે દીકરી છે. બંને પોતપોતાનાં ક્ષેત્રમાં કાબેલ બનતા રહ્યાં છે. લંડન સ્કૂલ ઓફ એકોનોમિક્સમાંથી ઉપાધિ મેળવનાર તેજસે અબીહાલ મધ્ય પૂર્વના જોર્ડન દેશમાં જનસેવા પેટે કાફી સમય આપીને ઓપિનિયન / Opinion

અનુભવજ્ઞાન સંપાદન કરેલું છે. જ્યારે સોનલે વિલાયત ઉપરાંત ભારત, જપાન જેવા દેશોમાં હરીફરીને અનુભવને પોતાની પોઠમાં સિલકરૂપે લીધો છે. ભારતીય કલાસંસ્કૃતિમાં ઊંડો રસ લેતી સોનલે ભરતનાટ્યમ નૃત્યની તાલીમ લઈને અરંગેત્રમ્ની સિદ્ધિ પણ મેળવી જાણી છે.

કેન્યાના બંદરી નગર મોમ્બાસામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ, ભાવનગર જિલ્લાના સોનગઢ મુકામે આર્યસમાજ ગુરુકુળમાં રહીને રોહિતભાઈએ માધ્યમિક શિક્ષણ અંકે કરેલું. ભાવનગરની વિખ્યાત શામળદાસ કૉલેજમાંથી સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના વિષયો જોડે સન ૧૯૫૮માં બી.એ.ની ડિગ્રી હાંસલ કરેલી. રોહિત બારોટ એ પછી યુગાન્ડા પાછા ફરે છે અને આફ્રિકી બાળકો માટેની નિશાળ, મેન્ગો હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક બને છે. ત્યાંથી રામગઢિયા શીખ સ્કૂલમાં થોડોક વખત શિક્ષકાકામ કરીને રોહિત બારોટ સન ૧૯૬૪ દરમિયાન કમ્પાલાની મકરેરે યુનિવર્સિટીમાંથી અધિકૃત શિક્ષક તાલીમ હાંસલ કરે છે. એ ઑલ્ડ કમ્પાલા સેકન્ડરી સ્કૂલમાં બે'ક વર્ષ શિક્ષક રહ્યા પછી, સન ૧૯૬૬ વેળા, મકરેરે યુનિવર્સિટીમાંથી સોશિયલ એન્થ્રોપોલોજીના (સમાજશાસ્ત્રીય માનવશાસ્ત્ર વિજ્ઞાનના) વિષય સાથે એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવે છે. આ અભ્યાસ વેળા, કમ્પાલાની મિશ્ર હિંદી વસાહતમાં ઝઘડાટંટા વેળા થતી તકરારો વિશેનું એમણે સંશોધનકામ કરવાનું રાખેલું. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકાના પશ્ચિમી રાજ્ય કેલિફોર્નિયાની યુનિવર્સિટીમાં, ૧૯૬૮થી, કામચલાઉ શિક્ષક તરીકે બે વર્ષ ભણાવવાનું એમણે રાખ્યું અને પછી આ જ યુનિવર્સિટીના બર્કલી સંકુલમાંથી, પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ કરવા પ્રવેશ મેળવ્યો. એ વિયેટનામ યુદ્ધના દારૂણ દિવસોનો સમયગાળો હતો. વળી, પ્રમુખ રોનલ્ડ રિગનની અર્થતંત્ર ક્ષેત્રે કાપકૂપની નીતિને કારણે કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટીના અંદાજપત્રને ય અવળી અસર પહોંચી ગઈ. અને પછી, લંડન યુનિવર્સિટીના સ્કૂલ ઑફ ઓરિયન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડીસ'માં પીએચ.ડી. કરવાનું એમણે ગોઠવ્યું. ૧૯૭૦ના અરસામાં, પશ્ચિમ લંડનના ઉપનગર હેન્ડન તેમ જ લેન્ડેશર પરગણાના બોલટન વિસ્તારમાં પથરાયેલી, 'સ્વામીનારાયણ સિદ્ધાન્ત સંજીવન મંડળ' હેઠળ તે સ્વામીનારાયણી કઠીબંધી કોમની વિકાસપ્રગતિ થઈ છે તેનો ઊંડો જાત અભ્યાસ એમણે કર્યો અને આ ઉપાધિ પણ હાંસલ કરી. ત્યાર બાદ, ૨૦૦૪માં એ નિવૃત્ત થયા ત્યાં લગી, રોહિત બારોટે બ્રિસ્ટલ યુનિવર્સિટીમાં ૧૯૭૨થી સોજીજી અધ્યાપનકામ કરેલું.

દક્ષિણ એશિયામાંથી આવેલા પ્રજાસમૂહ વિશેનો એમનો ઊંડો અભ્યાસ હોવાનું લાગ્યું છે. આ સમુદાયના વિવિધ ધર્મો વિશે ય એમની કનેથી માહિતીભંડાર સાંપડે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય વિશેના જગત ભરના એક ઉમદા અભ્યાસી તરીકે એમની તોલે બહુ ઓછા આવે. ઈન્ટરનેટ પરે સ્વામીનારાયણ પંથના વિવિધ ફિરકાઓની જે અઢળક વિગતસામગ્રીઓ સાંપડે છે તેની સાથે એમની

ઘનિષ્ટતા છે. એ અંગે પણ એ સંશોધન અભ્યાસ કરતા - કરાવતા રહ્યા છે. કહેવાય છે તેમ, ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીની બોદલે લાયબ્રેરી સારુ ડિજિટલ શિક્ષાપત્રીની પરિયોજનામાં રોહિત બારોટે ધ્યાનપાત્ર યોગદાન પણ આપેલું છે.

રોહિત બારોટે ક્યારે ય પણ એમની તજજતા, સજજતા અને વિદ્વતા વિશે ડોળદમાક દાખલ્યો નથી. અત્યન્ત વિવેકી અને જ્ઞજ્ઞ સ્વભાવના આ વિદ્વાને ક્યાં ય છવાઈ જવાનું પણ રાખ્યું નથી. વળી, પોતાના જ્ઞાનથી લોકોને અભિભૂત કરી ઝાંખા પાડવાનો તેમણે કદી પ્રયાસ કર્યો હોય તેવું ય જોવાજાણવા મળ્યું નથી. પોતાની આભા, પ્રતિભાની નોબતદાંડી ય પીટી જાણી નથી. બ્રિસ્ટલની માટીમાં ટાઢા પડેલા રાજા રામમોહન રાયના સીધા વારસદાર સમા રોહિત બારોટ, ઘણા બધા અર્થમાં, સમગ્ર ગુજરાતીઓના જ નહીં, બલકે હિંદી વસાહતી કોમના ય એક બહુ ઊંચેરા કર્મઠ આદમી છે.

પાનબીડું :

સાંભળ, દોસ્ત,

મારો પ્રેમ પામીને તું મારો દેશદાર નથી બન્યો.

પ્રેમ પોતે જ મારો પરિતોષ છે.

- રવિ ઠાકુર

(૧૩.૧૦.૨૦૦૮)

vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

પ્રસારની 'વાચન' યોજના

નવાં નવાં બહાર પડતાં અપરંપાર ગુજરાતી પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરેલાં પ્રકાશનો 'પ્રસાર'ના ભાવનગરમાં આવેલા પુસ્તક-ભંડારમાં જોવા મળે. ગુજરાતી ભાષાના વિશિષ્ટ પુસ્તક-ભંડાર તરીકેનું ગૌરવ ચાલુ વરસે ભારતીય પ્રકાશન મંડળ તરફથી તેને મળ્યું છે એ આ સંસ્થાની પુસ્તક-પસંદગી દેશ અને દુનિયાનાં થોડાં પુસ્તક-રસિકો અને સંસ્થાઓને ઉપયોગી જણાઈ છે.

એ સેવા વિસ્તરે એ હેતુથી 'વાચન' નામની નવાં પુસ્તકોની યાદી વરસમાં ત્રણ-ચાર વાર ઈ.મેલથી મોકલવાની યોજના છે, એમ જયંત મેઘાણીએ જણાવ્યું છે. ચાલુ વરસના પૂર્વાર્ધ દરમિયાન બહાર પડેલાં પસંદ કરેલાં બસોએક પુસ્તકોની આવી સૂચિ તૈયાર છે, અને પોતાનું ઈ.મેલ સરનામું મોકલવાથી એ સૂચિ જગતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે, જ્યાં જ્યાં વસે ગુજરાતી ત્યાં, મેળવી શકાશે. આ માટે નીચેના સરનામે ટૂંકો મૈલ મોકલવાથી 'પ્રસાર'ની પુસ્તક-સૂચિ 'વાચન' તરત મોકલાશે :

prasarak@dataone.in

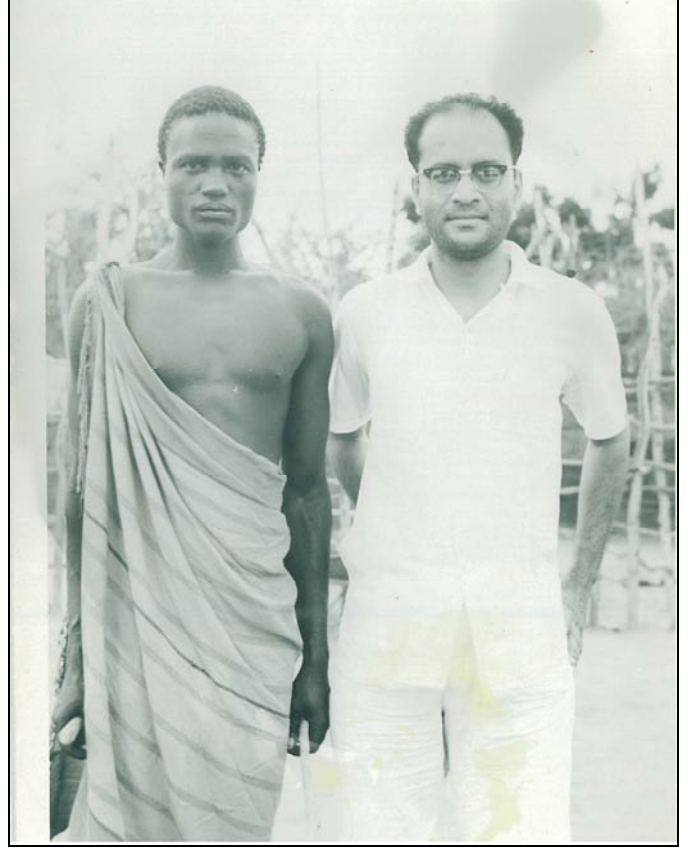
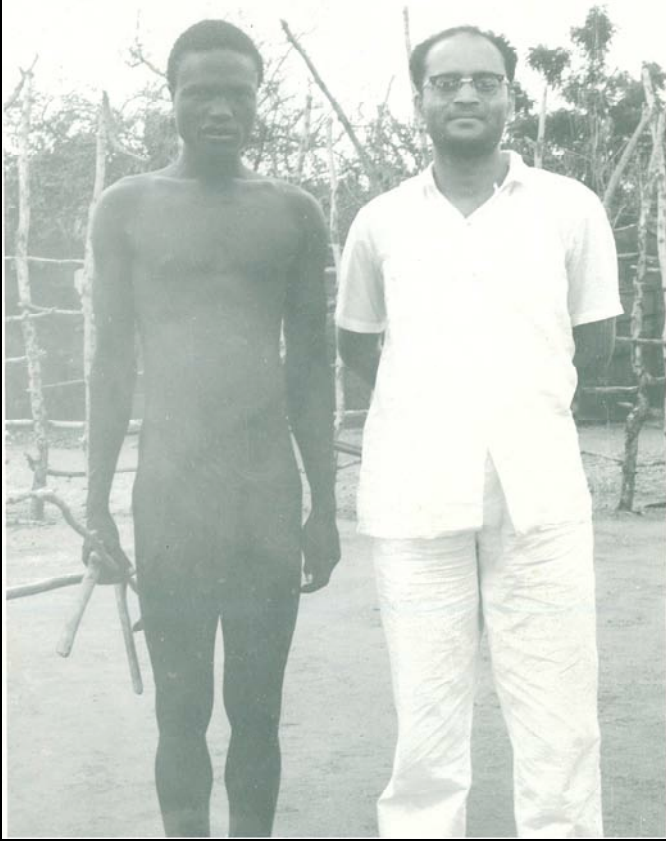
Prasar

1888 Atabhai Avenue,
BHAVNAGAR - 364 002.

Phone : 0278 - 256 8452.

ઑક્ટોબર 2008

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

આ બંને ફોટા લેવાયા તે વર્ષ ૧૯૬૦ હતું. તેને ૫૬ વર્ષ થયાં. છબિમાં બે આદમી જોવા મળે છે. સફેદ પોષાકમાં હેરોસ્થિત આપણા જાણીતા વિચારક અને લેખક રમેશભાઈ બાબુભાઈ પટેલ છે. અને એમની પડખે ?

યુગાન્નાના કારામોજા જિલ્લાના મોરોટો ગામે આ તસ્વીર લેવામાં આવી છે.

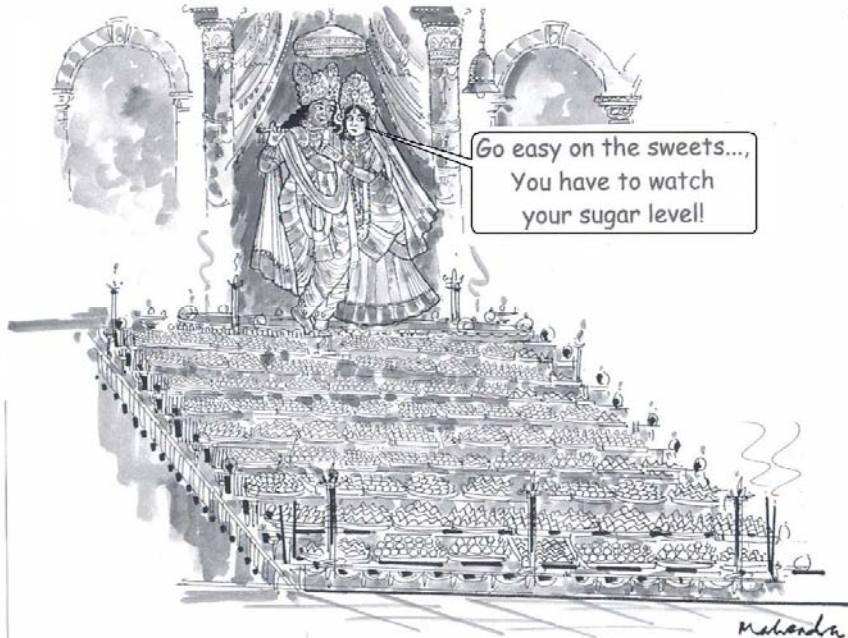
પહેલી છબિમાં આ આદિવાસી યુવકના હાથમાં કોઈક પ્રકારનું સાધન છે કે જેના ઉપયોગથી પોતાનું જીવન જીવવામાં તેને સુગમતા સાંપડતી હોય, તેમ પણ બને. જ્યારે બીજા ચિત્રમાં એ જ આદિવાસી યુવાને ઉપરણું પહેરવાનું રાખ્યું છે.

હવે સવાલ થાય છે કે, ભલા, રમેશભાઈ તે વિસ્તારમાં શા કાજે ગયા હોય ? આફ્રિકા ખંડ માંહેની સ્થાનિક જનજાતિઓ અંગે કુતૂહલભાવે નિરીક્ષણ કરવાનો અને અનુભવ મેળવવાનો રમેશભાઈને આશય હોય તે તદ્દન સ્વાભાવિક લાગે છે.

રમેશ પટેલને આફ્રિકાના વસવાટ દરમિયાન, જનજાતિઓને સમજવાનો અને જાણવાનો અનુભવ હતો. કિસ્વાહિલી સમેત ભાષાઓ પહેચાનવાનો પણ એમણે પ્રયાસ કરેલો છે. વળી, કિસ્વાહિલી ભાષા અંગેનું તેમનું જ્ઞાનભંડોળ ઉચ્ચ પ્રકારનું જોવા મળ્યું છે.

વાચકોને આ ચિત્રો વિશે કોઈ ટિપ્પણ હોય પણ ખરી. તેનું સઉને ઈજન છે. ત્યારે થવા દઈએ બીજી એક ચચાસિભા !

Annakut

મારે ફરી એક વાર શાળાએ જવું છે.

દોડતાં જઈને મારી રોજની બાંકડીએ બેસવું છે,
રોજ સવારે ઊંચા અવાજે રાષ્ટ્રગીત ગાવું છે,
નવી નોટની સુગંધ લેતાં પહેલાં પાને
સુંદર અક્ષરે મારું નામ લખવું છે,
મારે ફરી એક વાર શાળાએ જવું છે.

રિસેસ પડતાં જ વોટરબેગ ફૂંકી
નળ નીચે હાથ ધરી પાણી પીવું છે,
જેમ તેમ લંચબોક્સ પૂરું કરી... મરચું મીઠું ભભરાવેલ
આમલી-બોર-જમરુબ-કાકડી બધું ખાવું છે,
સાઈકલના પૈડાની સ્ટમ્પ બનાવી ક્રિકેટ રમવું છે,
કાલે વરસાદ પડે તો નિશાળે રજા પડી જાય
એવા વિચારો કરતાં રાતે સૂઈ જવું છે,
અનપેક્ષિત રજાના આનંદ માટે
મારે ફરી એક વાર શાળાએ જવું છે.

છૂટવાનો ઘંટ વાગવાની રાહ જોતાં
મિત્રો સાથે ગપ્પાં મારતાં વર્ગમાં બેસવું છે,
ઘંટ વાગતાં જ મિત્રોનું ફુંડાળું કરીને
સાઈકલની રેસ લગાવતાં ઘેર જવું છે
રમત-ગમતના પિરિયડમાં તારની વાડમાંના
બે તાર વચ્ચેથી સરકી બહાર ભાગી જવું છે,
તે ભાગી જવાની મોજ અનુભવવા.....
મારે ફરી એક વાર શાળાએ જવું છે.

દિવાળીના વેકેશનની રાહ જોતાં
ભ્રમાવિક પરીક્ષાનો અભ્યાસ કરવો છે,
દિવસભર કિલ્લો બાંધીને માટીને પગથી તોડી
હાથ ધોયા વિના ફરાળની થાળી પર બેસવું છે,
રાતે ઝાઝા બધા ફટાકડા ફોડ્યા પછી
તેમાંથી ન ફૂટેલા ફટાકડા શોધતાં ફરવું છે,
વેકેશન પત્યા પછી બધી ગમ્મતો દોસ્તોને કહેવા
મારે ફરી એક વાર શાળાએ જવું છે.

કેટલીય ભારે જવાબદારીઓના બોજ કરતાં
પીઠ પર દફતરનો બોજ વગાડવો છે,
ગમે તેવી ગરમીમાં એરકન્ડીશન્ડ ઓફિસ કરતાં
પંખા વિનાના વર્ગમાં બારી ખોલી બેસવું છે,
કેટલીય તૂટફૂટ વચ્ચે ઓફિસની આરામદાયક ખુરશી કરતાં
બેના બાંકડી પર ત્રણ દોસ્તોએ બેસવું છે,
બચપણ પ્રભુની દેણ છે, તુકારામના એ અભંગનો અર્થ
હવે થોડો સમજમાં આવવા માંડ્યો છે
એ બરાબર છે કે નહીં તે સરને પૂછવું છે,
મારે ફરી એક વાર શાળાએ જવું છે.

સદ્ભાવ : મંજુલા પારેખ (એડિનબરો)

સાહિત્યની સંસ્થા ચલાવવાની માથાકૂટ શા માટે કરવી?

● દીપક મહેતા

બલ્લુભાઈ બાગની અમારી પારકી પંચાત મંડળીમાં થોડા દિવસથી એક નવા જણનો ઉમેરો થયો છે. એમનું નામ તો છે દિગંબર કુલકર્ણી, પણ એમને એવા નાગા નામે બોલાવવાનું અમને ફાવતું નથી એટલે અમે એમને ભાઉસાહેબ કહીએ છીએ. એક માત્ર પેસ્તનજી પસ્તાકિયા તેમને ‘ડીકે’ કહીને બોલાવે છે. આજે ભાઉસાહેબ આવ્યા કે તરત પેસ્તનજીએ પૂછ્યું: કેમ, ડીકે, સાન ફાન્સિસ્કો ક્યારે જાવ છો? ભાઉસાહેબ: હજી કાંઈ ઠરાવેલા નથી. ટિકિટના બંદોબસ્ત કરવાના છે. થઈ શકશે તો જવાના વિચાર તો છે. સવાઈલાલને વાત સમજાઈ નહીં. કેમ, ત્યાં કોઈ માંદુંબાંદું છે કે પછી દીકરીની ડિલિવરી કરવા જવાનું છે? પણ જવાબ પેસ્તનજીએ જ આપ્યો: ડિલિવરી તો કરવાની છે? પન ડોટરની નહીં, લેકચરની. આય ટમારી અમદાવાદી સાહિત્ય પરિષદ દર વર્ષે મલે ચ કે નિ, ટેમ ૨૦૦૮માં મરાઠી સાહિત્ય સમ્મેલન સાન ફાન્સિસ્કોમાં મલવાનું છે એવા ન્યૂઝ લાગલા જ આવ્યા છે. આય ડીકે જેવા થોર ઓથર જાય નહીં તો સમ્મેલન તો લેકલસ્ટર જ લાગે- પેસ્તનજી ઉવાચ.

ખરી વાત જાણે એમ છે કે ભાઉસાહેબ મરાઠી છાપાંઓમાં અવારનવાર ચર્ચાપત્રો લખે છે અને રમૂજ ટૂચકાની એક પુસ્તિકા છપાવીને તેમણે મફત વહેંચી છે પણ તેમનું પોતાનું માનવું છે કે જો કોઈ સારો પ્રકાશક મળી જાય તો મારા લેખો પુ. લ. દેશપાંડેના લેખો કરતાં ઉતરતા તો નથી જ એની લોકોને ખાતરી થઈ જાય. ખેમરાજભાઈએ પૂછ્યું: પણ પસ્તાકિયા, આ મરાઠી સમ્મેલન ક્યાં ભરાવાનું છે તેની તમને કઈ રીતે ખબર પડી? તમે માઈગ્રન્ટ નથી એમ બતાવવા મરાઠી છાપું વાંચવાનું શરૂ કર્યું છે કે શું? જવાબ: નહીં રે બાવા, આ ન્યૂઝ તો ઈંગ્લિશ પેપરમાં બી આવિયા છે. ખેમરાજભાઈ: તમે લોકો હવે ગુજરાતી વાંચતા-લખતાં તો ભૂલી જ ગયા છો. અંગ્રેજી છાપાં જ વાંચો છો. વાતને પાટે ચડાવતાં હિમાંશુભાઈએ કહ્યું: પણ આ મરાઠીઓ માળા પહોંચેલા ખરા હોં. આપણી પરિષદને તો દિલ્હી કે કલકત્તા પહોંચતાં પણ નાકે દમ આવી જાય છે. ને આ માળાઓ તો છેક સાન ફાન્સિસ્કો પહોંચ્યા! ભાઉસાહેબ બોલ્યા: હજી પહોંચીએ ત્યારે ખરા. કેમ એમ કહો છો, શાંતિલાલે પૂછ્યું. ભાઉસાહેબ: આ બાતમી પ્રાપ્ત થઈ કે તુરત અમારા કેટલાક મોટા લેખકો, પ્રકાશકો, અભ્યાસીઓએ વિરોધ પ્રગટ કર્યા છે. ખેમરાજભાઈ: પણ વિરોધ કેમ? સાન ફાન્સિસ્કોમાં દુકાનોનાં પાટિયાં મરાઠીમાં નથી લખ્યાં હોતાં એટલે? સવાઈલાલ: તમેય શું, એવા વિરોધ તો આ મુંબઈમાં જ ચાલે, અમેરિકામાં કરવા જાય તો તો તરત જેલ ભેગા જ કરી દે. અમે કહ્યું: અમારી પરિષદ ભલે અમેરિકા ન ગઈ હોય. અમારા એક કથાકાર આ વર્ષે કેટલાક ચૂંટેલા લેખકોને લઈને અમેરિકા જવાના છે, પણ કોઈએ તેના વિરોધમાં ચૂં કે ચાં નથી કર્યું. પણ તમને મરાઠીઓને વાતવાતમાં વાંકું પાડતાં વાર નહીં. તમારા દરેક સમ્મેલન વખતે કાંઈક ને કાંઈક હોબાળો ઊભો કરો જ કરો. પેસ્તનજી: એ કોમ્યુનિટીનો ટેમ્પરામેન્ટ જ વોરિયરનો છે. પેલી કંઈ ગુજરાતીમાં પ્રોવર્બ છે ને, ફાઈટ, નહીંતર ફાઈટર દે. શાંતિલાલ: પણ વિરોધ કરવાનું કારણ શું? ભાઉસાહેબ: વિરોધ કરવાવાળાના કહેવાના ચે કે થોડા પૈસાદાર લોકો જ આ સમ્મેલનમાં જઈ શકવાના. લેખકોમાંથી પણ જેમને વિમાન ભાડા આયોજક સંસ્થા ‘બે એરિયા મહારાષ્ટ્ર મંડળ’ આપશે તેના સિવાય ગાંઠના ગોપીચંદન કરીને કેટલા લેખકો જવાના? એટલે અરુણ સાધુ, વિજયા રાજાધ્યક્ષ, મધુ મંગેશ કર્ણિક અને બીજા લેખકોએ વિરોધ પ્રગટ કર્યા છે. શેખભાઈએ કહ્યું: ભાઉસાહેબ, તમારો સાહિત્યનાં કામ કરવાનું પણ કોઈ ભુવા, બાવા, શાસ્ત્રીને સોંપી દો ને! એ લોકો પારકે પૈસે લેખકોને પરદેશયાત્રા કરાવતા હોય, ને ઉપરથી તગડી દક્ષિણાના ડોલર પણ આપતા હોય તો પછી આપણે સાહિત્યની સંસ્થાઓ ચલાવવાની માથાકૂટ જ શા માટે કરવી? અને છતાં અસ્મિતા સાચવવા ખાતર ચલાવવી જ હોય તો પછી કોઈ કથાકારને આજીવન પ્રમુખ બનાવી દેવા. પછી તો બસ, જલસા જ જલસા. એક વર્ષે સાઉથ આફ્રિકા તો બીજે વર્ષે અમેરિકા તો ત્રીજે વર્ષે ટિમ્બક્ટુ! ત્યાં તો વરસાદનું જોરદાર ઝાપટું આવ્યું. સવાઈલાલ કહે: જોયું ને, મોટેરાંઓની ટીકા કરવાનું ફળ તરત મળ્યું. પેસ્તનજી ગાવા લાગ્યા: રેન, રેન, ગો અવે, કમ અગેન અનધર ડે. અમે બધા- પેસ્તનજી સુદ્ધા- ભાગ્યા, પણ બંધ છત્રીને વરસાદ સામે તલવારની જેમ વીંઝતા ભાઉસાહેબ બોલતા હતા: “જિંકૂ કિવા મરુ.” ■

I am that

• Swami Ramtirth

I have no scruple of change, nor
fear of death

Nor was I ever born, nor I had
parents

I am Existence Absolute,
Knowledge Absolute, Bliss
Absolute,

I am that, I am that,

I cause no misery, nor I am
miserable

I have no enemy, nor I am enemy

I am Existence Absolute,
Knowledge Absolute, Bliss
Absolute,

I am that, I am that,

I am without form, without limit,

Beyond space, beyond time,

I am in everything, everything is in
me

I am the bliss of the universe,
everywhere am I

I am Existence Absolute,
Knowledge Absolute, Bliss
Absolute,

I am that, I am that,

I am without body, or change of
body,

I am neither senses, nor object of
senses

I am Existence Absolute,
Knowledge Absolute, Bliss
Absolute,

I am that, I am that,

I am neither sin, nor virtue

Nor temple, nor worship

Nor pilgrimage, nor books

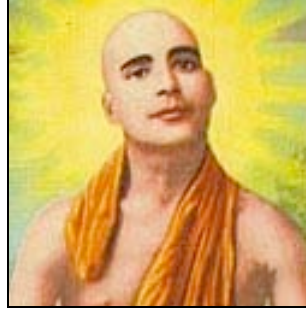
I am Existence Absolute,
Knowledge Absolute, Bliss
Absolute,

I am that, I am that,

ઓપિનિયન / Opinion

કવિ પંચમ શુક્લનો ઇન્ટરનેટ પરે એક
મજેદાર બ્લોગ ચાલે છે. ૧ સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૮ની
તારીખે આ લખાણ દીધું. પંચમભાઈ લખે છે :

‘એક શુભ દિવસે દિવ્યાંગભાઈએ મૂળ
અંગ્રેજીમાં લખાયેલી આ કવિતા ધૈવતને આપી.
ધૈવતના પિતા કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લએ આનો
ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો.’

તદાકાર છું હું !

○ સ્વામી રામતીર્થ

(અનુવાદક : રાજેન્દ્ર શુક્લ)

સદા નિર્વિકારી, નથી મૃત્યુભીતિ,
ન તો જન્મ લીધો, નો માતા પિતા કો,
છું સદ્રુપ, ચિદ્રુપ, આનંદપૂર્ણ;
તદાકાર છું હું તદાકાર છું હું !

નથી દુઃખકારણ, ન હું દુઃખપૂર્ણ,
ન કો શત્રુ મારે ન હું શત્રુ કોનો,
છું સદ્રુપ, ચિદ્રુપ, આનંદપૂર્ણ;
તદાકાર છું હું તદાકાર છું હું !

નથી રૂપ મારે, નથી કોઈ સીમા,
સકળ સ્થળથી પર હું અને કાળથી પર,
વસું છું બધામાં, બધું મુજ મહીં છે,
છું આનંદ હું વિશ્વવ્યાપી બધે છું;
છું સદ્રુપ, ચિદ્રુપ, આનંદપૂર્ણ;
તદાકાર છું હું તદાકાર છું હું !

અદેહી, ન હું દેહના કંઈ વિકારો,
ન તો ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોના વિકારો,
છું સદ્રુપ, ચિદ્રુપ, આનંદપૂર્ણ;
તદાકાર છું હું તદાકાર છું હું !

ન તો પા છું હું, ન તો પુણ્ય છું હું,
ન મંદિર, ન પૂજા, ન યાત્રા, ન ગ્રંથો,
છું સદ્રુપ, ચિદ્રુપ, આનંદપૂર્ણ;
તદાકાર છું હું તદાકાર છું હું !

ગુજરાતીના બેસ્ટ સેલર લેખક

● દીપક મહેતા

માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં, ગુજરાત
બહાર આખા દેશમાં અને માત્ર દેશમાં જ નહીં,
દેશની બહાર આખી દુનિયામાં સૌથી વધુ વેચાતું
અને વંચાતું ગુજરાતી પુસ્તક કયું? જવાબ છે,
ગાંધીજીની આત્મકથા, સત્યના પ્રયોગો. આજ
સુધીમાં આપણા દેશની ૧૯ ભાષામાં અને
દુનિયાની ૨૫ ભાષામાં તેના અનુવાદ પ્રગટ થયા
છે. જો કે એક અંગ્રેજી અનુવાદને બાદ કરતા
આમાંનો એકે અનુવાદ ગાંધીજીની હયાતી
દરમિયાન પ્રગટ થયો નહોતો !

૧૯૨૭માં મૂળ ગુજરાતી પુસ્તક
પહેલીવાર પ્રગટ થયું ત્યારથી આજ સુધીમાં તેની
ચાર લાખ ૩૧ હજાર નકલ વેચાઈ છે.
મહાદેવભાઈ દેસાઈએ કરેલો તેનો અંગ્રેજી
અનુવાદ પણ તેજ વર્ષે પ્રગટ થયેલો. તેની ૧૪
લાખ ૫૯ હજાર નકલ વેચાઈ છે. પણ
ગુજરાતીઓને જરા શરમાવે એવી હકીકત એ છે કે
ગુજરાતી કરતાં મલયાલમમાં ગાંધીજીની
આત્મકથાની વધુ નકલ વેચાઈ છે! ૧૯૯૭માં
મલયાલમ અનુવાદ પ્રગટ થયો ત્યારથી આજ
સુધીમાં તેની પાંચ લાખ ૨૦ હજાર નકલ વેચાઈ
છે!

રાષ્ટ્રભાષા હિંદીમાં ૧૯૫૭માં પ્રગટ
થયેલા અનુવાદની માત્ર ત્રણ લાખ ૭૩ હજાર
નકલ વેચાઈ છે! મરાઠી અનુવાદ ૧૯૬૫માં પ્રગટ
થયેલો તેની એક લાખ ૧૮ હજાર નકલ વેચાઈ છે.
દક્ષિણ ભારતની બીજી ત્રણ ભાષાઓ તેલુગુ, તમિળ
અને કન્નડમાં અનુક્રમે ૮૦ હજાર, ચાર લાખ ત્રીસ
હજાર અને એક લાખ ૨૫ હજાર નકલ વેચાઈ છે.
આની સામે બંગાળીમાં માત્ર દસ હજાર અને
ઉર્દૂમાં માત્ર અગિયાર હજાર નકલ વેચાઈ છે!
ઉડિયા અનુવાદ ૧૯૮૮માં પ્રગટ થયો હતો તેની
૩૯ હજાર નકલ અને એજ વર્ષે પ્રગટ થયેલ
અસમિયા અનુવાદની ૧૫ હજાર નકલ ખપી ગઈ
છે. આ ઉપરાંત મણિપુરી, સંસ્કૃત, મૈથિલી, ડોગરી
અને ઉત્તર પૂર્વની ચાર ભાષામાં પણ ગાંધીજીની
આત્મકથા પ્રગટ થઈ છે.

પુરુષોત્તમની રીત પુરાણી

○ 'જય મંગલ'

જીવનના આઠેક દાયકા વિતાવી ગયેલા એક કવિતા-ભક્ત વૃદ્ધનો એક નાનકાડો સંચય હું જોઈ જાઉં અને કંઈક લખી શકું એવી અભિલાષા - અપેક્ષા સાથે મને સોંપવામાં આવ્યો ત્યારે આનંદ કરતાં આશ્ચર્ય વધારે અનુભવ્યું. યુગાન્ડામાં સારી એવી જિંદગીનાં વર્ષો વિતાવી બ્રિટનમાં નવેસરથી પોતાનાં મૂળિયાં સ્થિર કરવાં

મથતા અનેક મૂળ ભારતીય વંશજ યુગાન્ડાવાસીઓની મારફત મુરબ્બી પુરુષોત્તમ હ. ભોજાણી પણ અહીં બ્રિટનમાં, અમીનના ધક્કાથી આવી વસ્યા છે. યુગાન્ડામાં ગુજરાતી સાહિત્યને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી સારી એવી પ્રવૃત્તિ થતી અને એ અનુસંધાનમાં પુ.હ. ભોજાણીનાં સર્જનને પ્રકાશનની કેડી સાંપડ્યાનું જાણ્યું છે. એ યુગાન્ડાવાસી સાહિત્યકાર મિત્રોમાંથી પોતાના આ સંચય માટે બે શબ્દો લખાવવા કોઈને પસંદ કરવાને બદલે કોઈની કાચી સૂચનાથી મને પસંદ કરવાની એમણે કરેલી ભૂલના પરિણામે જો અને જે અસંતોષ રહે તેમની જવાબદારી એમની પોતાની કે એમને મારું નામ સૂચવનારની જ ગણવી જોઈએ. કાવ્યને પણ માપવાની અણઆવડત મારી મર્યાદાની સભાનતાને કારણે જ આટલી પ્રાથમિક સ્પષ્ટતા કરી લઉં.

પરદેશની ભાષામાં પ્રગટ થયેલી રપ આવૃત્તિમાં અરબી, સ્પેનિશ, બ્રાઝિલિયન, નેપાળી, જર્મન, પોલિશ, તિબેટી, સર્બોકોટ, તુર્કી, સિંહાલી, ઈટાલિયન, ઈન્ડોનેશિયન, ફ્રેન્ચ, સ્વિડિશ, હંગેરિયન, ડચ, અંગ્રેજી (યુ.કે. અને યુ.એસ.એ.) બ્રેઈલ લિપિ, પોર્તુગીઝ, સ્વાહિલી અને હિબ્રૂ આવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. માત્ર ગુજરાતીના જ નહીં, ભારતના બીજા કોઈ પુસ્તકનો અનુવાદ પણ ૪૫ ભાષામાં થયો નહીં હોય. ગાંધીજીએ વસિયતનામા દ્વારા પોતાના બધાં લખાણોના કોપીરાઈટ નવજીવન ટ્રસ્ટને આપેલા અને એટલે અત્યાર સુધી અનુવાદોના પ્રકાશન પર નવજીવનનો અંકુશ હતો.

પણ ગાંધીજીએ વિલ કરેલું ખરું? તેની ઉત્કટ કાવ્યાત્મકતા અને દેશભક્તિને કારણે જવાહરલાલ નેહરુનું વિલ ખૂબ જાણીતું છે, પણ ગાંધીજીનું વિલ? હા, ૧૯૪૦ના ફેબ્રુઆરીની ૨૦મી તારીખે ગાંધીજીએ વિલ કરેલું. તેમાં તેમણે કહેલું કે જેને અંગત કહી શકાય તેવી કોઈ મિલકત મારી પાસે છે નહીં. પણ જો રૂઢિ અને કાયદાની દૃષ્ટિએ હોય તો એ હું નવજીવન ટ્રસ્ટને વારસામાં આપું છું. ઉપરાંત અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલાં અને હવે પછી પ્રગટ થાય તે તમામ પુસ્તકોના કોપીરાઈટ પણ નવજીવન ટ્રસ્ટને વારસામાં મળશે. આ વિલ પર ગાંધીજીના બે નિકટના સાથીઓ પ્યારેલાલ નય્યર અને કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ સાક્ષી તરીકે સહી કરી હતી. વિલમાં ગાંધીજીએ મહાદેવ દેસાઈ અને નરહરિ પરીખને વિલના એક્ઝિક્યુટર તરીકે પણ નીમ્યા હતા. ગાંધીજીના અવસાન પછી ૧૯૪૮ના મેની નવમી તારીખે આ વિલ અંગે પ્રોબેટ મેળવાયું હતું. એટલે આજ સુધી ગાંધીજીના તમામ પુસ્તકોના કોપીરાઈટ નવજીવન ટ્રસ્ટ પાસે છે.

પણ આપણા દેશના કોપીરાઈટના કાયદા પ્રમાણે લેખકના અવસાનના સાઠ વર્ષ પછી તેના કોપીરાઈટનો અંત આવે છે. સાઠ વર્ષની મુદત અવસાનની તારીખથી નહીં, પણ જે વર્ષમાં અવસાન થયું હોય તે વર્ષ પછીના વર્ષની પહેલી જાન્યુઆરીથી ગણવાની હોય છે. એટલે ૨૦૦૮ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે ગાંધીજીના પુસ્તકોના કોપીરાઈટ પૂરા થઈ જશે. ત્યારબાદ કોઈપણ પ્રકાશક ગાંધીજીના પુસ્તક કે તેના અનુવાદ કે સંકલન - સંપાદન પ્રગટ કરી શકશે. ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથના કોપીરાઈટ પૂરા થયા તે પછી તેમના લખાણોના અનેક નવાં અનુવાદ, સંકલન, સંપાદન પ્રગટ થયાં છે અને હજી થતા રહે છે. ગાંધીજીની બાબતમાં પણ આમ બને તો નવાઈ નહીં. ■

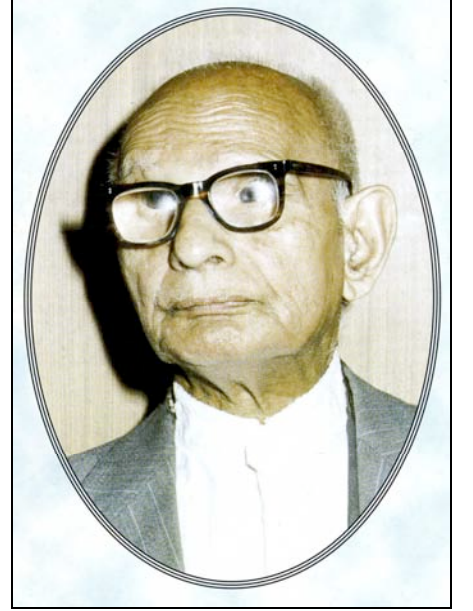
(સદ્ભાવ : 'વર્ડનેટ', "મુંબઈ સમાચાર")

લેખકે પત્ની, પુત્રી પ્રત્યેનો અહોભાવ, આદર અને ઋણ સ્વીકાર અર્પણ દ્વારા વ્યક્ત કર્યો છે. અને એનું મારે મન અદકેરું મૂલ્ય છે.

કાવ્યોનાં પ્રકાર અને વૈવિધ્ય આપણને દલપત શૈલીની યાદી આપી જાય છે. સરળતા અને સ્પષ્ટતાને કારણે કાવ્યો સમજવાં અને માણવાં સહેલાં લાગે છે. પોતે જેને પ્રયોગ તરીકે ઓળખાવે છે એના તરફ કવિ વારંવાર અંગુલિનિર્દેશ કરે છે. પ્રારંભમાં જ કવિ સરસ્વતીકૃપાની યાચના કરે છે. એમણે આદરેલ 'પૂણ્યપૂજ પ્રગટ કરનારો' પણ 'દશે દિશામાં ઉજવળ' 'તેજ પ્રભાવ' પાથરનારો અને 'તિમિર હરનારો' બની રહો એવી પ્રાર્થના કરે છે. 'બ્રહ્મા તણી દુહિતા'નું પૂજનનો એમનો હેતુ આ 'પ્રાર્થના' દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. બ્રહ્માપુત્રી પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ અને સ્વ દુહિતાને પોતાનું આ પુસ્તક અર્પણ કરવાની ભાવનાનું સામ્ય પાવનકારી વલણ બતાવે છે. એમની આ સરસ્વતી પૂજા માત્ર મૂર્તિ પૂજા પૂરતી સીમિત નથી. મુશાયરા કે કાવ્ય વાચન સભાન 'તીર્થ ક્ષેત્રની આવૃત્તિ' ગણાવતા આ કવિની એ દૃષ્ટિમાં એક આગવી સૂઝ અને કાંતિ કળાય છે. એમને મન કવિતા એટલે 'સ્તવનો ગાન માત્ર' સરીખા છે અને 'પ્રભુ આધાર'. એ શ્રદ્ધાને સહજ અને સરળ રીતે પ્રાર્થના દ્વારા પ્રભુને વિનવે છે. 'પ્રભુ, કહે મને તું તારો રે' કારણ કે, 'ઈશ સંગ' એમને મન સમર્થ સાધનની જાણકારી છે. એટલું જ નહીં એમની એ પ્રતીતિને 'શાસ્ત્રીય' મહોર લાગી છે. એવો એમનો નિશ્ચય પણ છે. કારણ કે એમને એ વાત વસી ગઈ છે કે સત્સંગ 'સિદ્ધ, શિષ્ટ, પવિત્ર અને ઈષ્ટ' છે.

અમીન વાવાઝોડાથી જેના મૂળ યુગાન્ડામાંથી ઉખડી ગયા અને ઈંગ્લેન્ડમાં ફરી ઈરવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે ત્યારે યુગાન્ડાથી તદ્દન ભિન્ન હવામાન કવિના વૃદ્ધ દેહને દમે છે. હાડ ભાંગી નાખે એવો આ દેશનો છ મહિના જેટલા દીર્ઘ સમયની પથારી પાથરી લંબાતા શિયાળા પ્રત્યેનો એમનો અસહાયતાભર્યો

ઉદ્ગાર 'હિમાલયવાળો હિમાળોમાં સંભળાય છે.'

ભોજાણી સાહેબને ઉદ્દેશીને 'જય મંગલ', બે-અઢી દાયકા પહેલાં, પત્રમાં લખે છે : 'આપ કદાચ શ્રદ્ધા ગુમાવી બેઠા હશો. પરંતુ કેટલાક કારણોસર, મુખ્યત્વે સ્વાસ્થ્યને કારણે તરત લખી શક્યો ન હતો. જમણા હાથની 'મધ્યમ' આંગળીના દુખાવાના કારણે અક્ષરો બગડ્યા છે. પણ એ બાદ કરતાં લખાણથી જો સંતોષ થશે તો હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ.'

આ લેખસામગ્રી પુરુષોત્તમ હરજી ભોજાણીનાં પુત્રી જશવંતીબહેન ભોજાણીના સદ્ભાવે મળી છે.

આ યુગનો કવિ ગાંધી પર એકાદ કાવ્ય ન લખે તો નવાઈ લાગે. ભલેને ભારતથી સુદૂર વસ્યા છતાં પણ ભારતની ભોમકાને આઝાદ કરવા માટે મથતા ગાંધીનાં કાર્યને કવિ હૈયું પોતાની રીતે ઝીલે છે. કવિના પૂર્વજોનું વતન સૌરાષ્ટ્ર એટલે ૨૦૨ સીમાડામાં વહેંચાયેલા પ્રદેશના બહારવટિયાની કથાના બીજ વેરાયેલા જોયા, જાણ્યા હશે. વિદેશી શાસન સામે ઝઝૂમતા ગાંધીના સત્યાગ્રહની લડતને યથાર્થપણે એ બહારવટા તરીકે લેખે - લેખાવે છે, અને તે ય એકલા હાથનું, પ્રભુ ઉપરની પ્રીતિપૂર્વકનું અહિંસા, સત્ય અને મઝહબ પ્રત્યેની ઉત્કટ શ્રદ્ધા-ભક્તિ ભર્યું.

કવિ ભારતના રત્નોને યાદ કરે છે, જેમણે ગાંધી લડતમાં સહયોગ આપેલો તે સરદાર, જવાહરને શબ્દ અંજલિ અર્પણ કરે છે. ઈદિરાજીને યાદ કરતાં એના હૃદયના ઊંડાણને એ તાગી રહે છે. શાસક તરીકેની એની દબતા અને મા તરીકેની હૃદયની કોમળતા - આ વિરોધાભાસી 'ભાવ'ને કવિએ સુપેરે સાથે મૂકી જાણ્યા છે, મૂલવી જાણ્યા છે.

કવિમિત્રની ષષ્ટિપૂર્તિ પ્રસંગે અંતરનાં અભિનંદન પાઠવતાં, કંપાલામાં વિતાવેલાં વર્ષો અને કાવ્યગોષ્ઠિને યાદ કરે છે. કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલની અને એની કવિતાનો પરિચય ‘કુમાર કાવ્યમાં જેવી હૈયે માનવતા રમે’ જેવા શબ્દો દ્વારા આપે છે. ‘ગાંધી ગીત’ના ‘ગવૈયા’ને ‘કળાયેલ મોરલા’ તરીકે સંબોધે છે. યુગાન્ડાના આ શુભ અને સુખના દિવસોની મસ્ત યાદ જરા ઓઝપાય છે, ‘વસાહત ભોગ’ના હજુ પણ થરથરાવતા સમયની યાદે. વ્યક્તિગત મુશ્કેલી, પોતાના કોઈ ‘દોષ’ને કારણે કલ્પી શકાય, પણ કવિ પૂછે છે, ‘કેમ બધાં ઝડપાયાં?’ પહેલી પંક્તિમાં કહે છે તેમ કદાચ એશિયનોએ ‘યુગાન્ડાને વતન બનાવ્યું’ તે ‘ન ગમ્યું’ હોય. ‘ઈદીને’ અને કદાચ એનો પડછાયો ‘આવતી રાતે’ પડે છે અને એટલે હર કોઈ ‘પ્રયત્નો પણ પાછા પડે’ છે ત્યારે ‘નિરાશામાં’ નિઃશ્વાસ મેલી જાતે ‘આશ્વાસન’ શોધે છે.

વાચનનું વ્યસન સંતોષનું નથી ત્યારે ‘હવે સંતોષ લેવો નિરાંતે’ અને એ ‘રામ નામ આપે’. ‘સ્વાગત’ કરતાં જીવનનાં સત્યને સહન કરવાનું સમજે છે, સમજાવે છે. આ સહનશીલતા જ કદાચ જીવનનો સાચો પરિપાક પુરવાર થતો હશે. નાના માણસના જીવનની એ જ ખરી અને ‘મોટી વાત’ બની જતી હશે. અને એ મોટી વાત, વાણી વિહોણા પુત્ર અને કુદરતની ખજાનો ભોગ બનેલી પુત્રવધૂનાં લગ્નજીવનનાં રપમાં વર્ષની ઉજવણીનો શબ્દશણગાર બની શકે છે. પોત જે નજરે જોયું છે તેની પાછળના બળને નિતાંત ઓળખી એના પરિણામને કલ્પે છે. ‘ખારા ખાટા પ્રસંગોએ ધૈર્ય ધારા ધરી હશે’ ને ઉદાસી મન ઉદ્વેગે ઊંડું ઊંડું રજ્યું હશે. પણ ‘આઘાત ઘાત સૌ ભૂલી’ ‘જ્ઞાને નિર્મળ બુદ્ધિથી’ સહન કર્યું હશે એ સાધનાને પરિણામે ‘એ ફળશ્રુતિ જાલીને આજ હૃદે રમે રસે’ અનુભવતા ઉજવે છે.

જીવનની આવી વિષમતાઓ વચ્ચે પણ ક્યારેક હળવાશનો અનુભવ મજાક કરવા પણ કવિને પ્રેરે છે. ‘ટાલિયો ગૃહસ્થ હજામને મજાક કરે છે ‘આપવો શે ચાર્જ પૂરો જ્યાં ક્ષેત્ર અર્ધ સપાટ છે.’ પણ કવિ પાછા ગંભીર થઈ જાય છે. આ મજાકની પાછળ ખેંચતાણ કદાચ ધન માટેની જ હશે એમ માની કવિ લક્ષ્મીનો મહિમા ગાતા ચૂકતા નથી. જૂની કહેવતોને કવિ કલમ નવા વેશે રજૂ કરે છે. ‘નાણા વિનાના નર’ ને ‘લક્ષ્મી વિનાં’ ‘ગમાર છેક’ કહી બધાં ગુણો સુવર્ણના આશ્રયે છે. એ સંસ્કૃત શ્લોકની યાદમાં ‘લક્ષ્મીમાં’ ‘ગુણો ય સર્વ’ જણાવી, આવતી લક્ષ્મી પીઠ પાછળ અને જતી લક્ષ્મી છાતી પર લાત મારે છે, એ જાણીતી વાતને કવિ આમ આલેખે છે: ‘પ્રહાર પાદુકા’ હૈયે ‘કમ ભાગ્યે જતાં કરે’. ખરે, આ ધન-આશાની કોઈ અવધિ નથી ને ! થોડા કમાતા ત્યારે જે સુખ હાલુ તે હવે આ દેશે બધા કમાતાં છતાં નથી એના અસંતોષનો અહેસાસ પ્રતિ સપ્તાહે કુટુંબના પ્રત્યેક સભ્યને મળતાં પગારનાં ‘પડીકાં’માં વ્યક્ત થાય છે. પોતાની કમાણીને કારણે સૌ પોતાને ‘ન કોઈ પરાધીન’ ગણે અને સ્વાધીનતાના કેફમાં જે સ્વાર્થનાં બીજ રોપાયાં પરિણામે ન આજે ‘મેળ સંતોષ-માત્રા’

અને ‘એકલાં અટુલાં જુદાં દિલ છે સૌ’ એમ કહી સમાવે છે, નિશ્ચાસે છે. અહીંયા કુટુંબો તૂટતા જાય છે તેના આ બાહ્ય દૂષણો સાથે કુટુંબીજનોનાં સ્વાતંત્ર્યનાં નામે સ્વચ્છંદી વર્તવિના દોષને બેવડા કે ચોગણા ગણી ગણાવી પોતે દુઃખી થવું એમાં નાનપ છે, વામળાપણું છે એમ ગણાવી પૂછે છે કવિ કે ‘કાર્ય તારું જ શું માનવ આજના?’ બીજાના તિરસ્કારો, અપમાનો સહન કરનારને શું પરાયાં ઝેર પીવાં સહેલ છે?’ એમ પૂછી બેસે છે. જીવનમાં કેટલાક એવા વિવાદ, જો ઉપેક્ષા કરવામાં ના આવે તો ભારે વિટંબણા સર્જે છે. એથી બચવાનો સરળ ઉપાય પરસ્પરનો સમભાવ અને સમાધાનવૃત્તિને કવિ આવશ્યક ગણાવે છે. બીજાનો ભાર પોતે વેંઢારવો એ જીવવા માટેની, સમૂહજીવનની આવશ્યક શરત છે. અને એ કવિ બહુ હળવી રીતે આંખની તકલીફને કારણે કાન પર આવી પડેલ ચશ્માંની ફ્રેમના ભાર વહનના કાર્યને પડોશીદાવે - આંખબેનના કાનભાઈએ પ્રેમપૂર્વક, કશી ફરિયાદ કે ચીડ વિના ઉપાડી લેવાનો ધર્મ બજાવવો જોઈએ એવો ભારે આગ્રહ કવિ કરે છે.

કવિ બ્રિટનના વર્તમાન પ્રવાહોને પણ નીરખતા રહે છે અને હળવા કટાક્ષોથી ચાબખા પણ વીંઝતા રહે છે. પક્ષોની ખેંચતાણ અને એને ચળાવતા રહેતા પત્રકારોની કાર્યરીતિ પ્રત્યે એ ખૂબ જ ચિંતિત છે. એમની એ ઉગ્રતા, આગ જેવી છે અને એટલે જ પરિસ્થિતિ અને પરિબળોને કારણે એ બળતા લાક્ષાગૃહ સાથે સરખાવે છે.

કવિ સહજ સરખો પ્રેમ ભાળતા નાતો બાંધી નિભાવે છે. યાદ છે ‘મિલનના દિન’ શીર્ષક હેઠળ પોતાના ઉત્સાહ પ્રત્યેનો અહોભાવ અને આદર શિષ્યભાવે સમર્પિત કરે છે.

જીવનનો સૂર્ય જ્યારે અસ્તાયણે જતો લાગે છે ત્યારે જો મન સાબૂત હોય, સજાગ હોય, તો શિથિલ થતાં જતાં અંગોની પ્રક્રિયાને પારખી ‘સકળ તન ભંગાર બનશે’ એનો અગમચેતી ખ્યાલ પામી જતાં, એવી લાચાર સ્થિતિમાં મૂકાતાં પહેલાં ‘ઈન્દ્રિયોને શ્રીચરણમાં સુસ્થિર કરવાની જાગરૂક તૈયારી બતાવે છે, અને એ જ તો આ અવતારનું સાર્થક્ય છે ને ! પોતાના હૃદયના ‘દ્વાર ખુલ્લાં’ રાખી ‘સન્માનથી’ પોતાના ‘આંગણ’ ‘હું નિમંત્રું છું’ એમ કહે છે.

શીર્ષક છે ‘કચુંબર’ પણ એ વિભાગમાં રજૂ થયેલાં કેટલાંક મુક્તકો ખરેખર પાણીદાર મોતી જેવાં છે. વિષય વૈવિધ્યને કારણે કહેવું પડે કે એસી વર્ષે પણ કવિ સજાગ છે, દષ્ટિ વેધક છે અને રજૂઆત સચોટ રહી છે.

‘કાવ્યમાં રંગોળી’ તરીકે કવિ જે સંચયને ઓળખાવે છે તેમાં પોતાના જ મનોરથ હતા સજાગપણે જે, પ્રયોગરંગ પૂરવાના કર્યા છે, કરવા ધર્યા છે અને જેનો પોતે નિર્દેશ પણ કર્યો છે તેનો સમાવેશ થાય છે. અહીં ગઝલના ઢંગની થોડીક રચનાઓ છે. શબ્દોની ઝાકઝમાળ, પ્રાસ, શબ્દપ્રાસના પ્રયોગો પ્રાર્થના કક્ષાની રચનામાં આંતરવ્યથા અને શરણાગતિનો ભાવ હૃદય સ્પર્શી રહે છે. ‘વે હાથ નાથ દઈ સાથ અનાથ સૌ કાં’માં તાલબદ્ધતા, ઠપકાભરી પૃચ્છા અને આધાર ઝંખતા ભક્ત હૃદયની ઝાંખી થાય છે. આ

ઠપકામાં શ્રદ્ધા ભંગ તો થતો જ નથી. હા, ઉદ્વેગ જરૂર હશે પણ હૈયામાં વિશ્વાસ ચોક્કસ છે કે પ્રભુ બૂરું નથી કરતો, ‘પ્રભુ કરતો સદા સારું.’

કૌટુંબિક સંબંધો વણસી ગયા છે ત્યારે ‘લોહીનું ગૌરવ’ ગાતાં કવિ ગૌરવભરે ‘કૌટુંબિક સહકાર’ને અનિવાર્ય માને છે. શરીરના અંગ સરીખું મહત્ત્વ કુટુંબના દરેક સભ્યને આપે છે. ત્યારે ઉપનિષદની બહુ જાણીતી આખ્યાયિકા યાદ આવી જાય છે.

આ દેશમાં આવીને આ દેશને અનુલક્ષી ન લખાય તો જ નવાઈ ! અહીં ભાગ્યે જ સૂરજ દેખાય છે. એ હકીકતને યોગેશ પટેલે સૂરજ હોવાની વાતનો જ જાણેકે ઇન્કાર કરી દીધો છે. તો આ લખનારે ‘સૂરજને રતાધળો’ અને ‘અડિયલ’ ગણાવ્યો છે. પુરુષોત્તમ ભોજાણીની નજરમાં બરફવર્ષાનું દૃશ્ય વિશિષ્ટ રીતે વસી ગયું છે. બરફ છવાયા દૃશ્યને - હિમાલયને જોઈને ગાંધીજીએ - રેટિયા ભકતે ‘રૂનો ઢગલો’ ગણાવ્યાનું સ્મરણ છે. કોઈ પ્રવાસીએ ‘રૂપું ઢાળ્યું’ એમ જણાવ્યું છે તો આપણા આ કવિએ ‘પ્રભુજીની ગાવડી’ વરસી હોય તેમ જણાવી ‘દૂધે ભરી તલાવડી’ તરીકે કલ્પે છે. યોગરદમ ફીણ ભર્યું દૂધ - બસ દૂધ ... બાલભોગ્ય કલ્પના સરસ છે નહીં ? માણસમાં પરિગ્રહ વૃત્તિ ઘર કરી ગઈ છે. પરિણામે નકામું નહીં રાખવા જેવું પણ સંઘરી રાખે છે, સંઘરતો રહે છે. પણ રાખવા જેવું શું છે અને ઉઘાડી દેવા જેવું, ફેંકી દેવા જેવું શું છે એની નાનકડી નોંધ ‘બાકી રાખ’માં કવિએ મૂકી છે.

પણ આ કવિની પોતાની મૂડી એટલે ક્ષુલ્લક કે સામાન્ય ચીજો નથી. એની સૌથી મોંઘી મતા તો કવિતા જ છે. કવિ અને પોતાની આરાધ્ય દેવી તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. એમને મન કવિતા શું છે એનો ચિંતાર આપણને ‘કવિતા’માં મળે છે. એમને મન એ જ ઈષ્ટ, ઈશ. તન તરનો હંસલો અને મન પર ટહુકતો મોરલો. સાચે જ કવિને મન કવિતા શું છે અને શું નથી હોતું !

‘નમન’ શબ્દના બંધારણને જૂદી જૂદી રીતે કેવી ચમત્કૃતિ સર્જાય છે એ તો ‘નમન’ રચના વાંચીએ તો જ ખબર પડે. પોતે જેના પ્રત્યે માન અને આદર ધરાવે છે તેવી વ્યક્તિઓને શબ્દોમાં પ્રેમપૂર્વક સાચવી લ્યે છે. ગાંધી એમને મન શું નથી. એકથી વધારે વાર કવિ એમના વિષે લખે છે. યુગાન્ડાના ઘડતરમાં જે ભારતીયોનો ફાળો છે તેમાંથી થોડાક વ્યાપાર ઉદ્યોગસમ નાનજી કાળીદાસ, માધવાણી, અલીદીના અને રાજકારણ - સાહિત્ય ક્ષેત્રે યુગાન્ડામાં અને હવે બ્રિટનના ગુજરાતી ભાષી સમાજમાં આદરણીય સ્થાન ધરાવતા કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલનો સમાવેશ થયો દેખાય છે.

પોતાને મન જે આરાધ્ય છે અને આ અવસ્થાએ પણ જેને આશરે છે, પોતાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ જેને સમર્પિત છે એ ‘કવિતા’નો સથવારો એમને સદાયે વશ વર્તો એવી અભિલાષા વ્યક્ત કરવાની લાલચ રોકી નથી શકાતી.

(મુદ્રાંકન સદ્ભાવ : વલ્લભ નાંઢા)

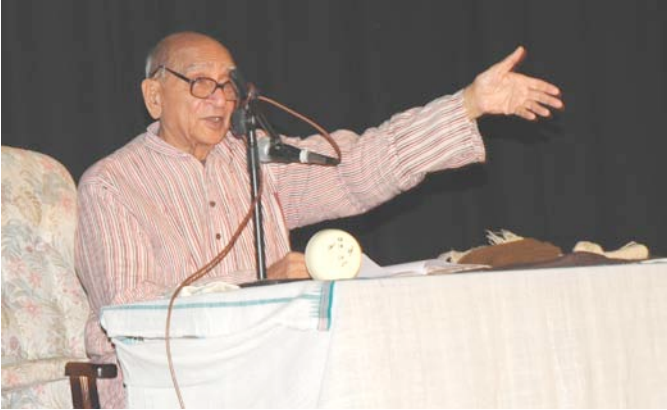
[‘Mangal Madhi’, 9 Lingwell Road, Tooting, LONDON SW17 7NH, U.K.]

ગાંધી કથાનાં કીધાં અમૃત-પાન થયાં સાતે કોઠે દીવાનાં દાન

○ આશા બૂચ

ભારતમાં ભીમતાલથી માંડીને દક્ષિણ ભારતનાં અને ગુજરાતનાં ૬૦થી વધુ નાનાંમોટાં ગામોની જનતાને ગાંધીકથાની રસલહાણ કરાવ્યા પછી આદરણીય નારાયણભાઈ દેસાઈ લંડન અને લેસ્ટરના રહેવાસીઓને ગાંધીજીના જીવનસંદેશની વાતો કરવા માટે આવ્યા, એ આપણા સહુનું સદ્ભાગ્ય છે. કથાકારના સ્વાસ્થ્યની જાળવણી અને ઈંગ્લેન્ડ, કેનેડા તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાની થનારી યાત્રા સુપેરે પાર પડે તેનું આયોજન કરવા માટે તેમનાં પુત્રી સંઘમિત્રાબહેનનો સાથ કેટલો અનિવાર્ય છે, તે અનુભવ્યું. સમગ્ર વાર્તા શૃંગલમાં મોતી સમાન પ્રસંગોચિત ગીતોને ભદ્રાબહેન સવાઈ અને નરેન્દ્રભાઈ શાસ્ત્રીનો સ્વર-સથવારો સાંપડ્યો અને સ્થાનિક કલાકારો પણ એમાં ઉત્સાહે જોડાયાં તેથી એ પાંચેય દિવસનું કથાશ્રવણ ખૂબ મધુરું અને યાદગાર બની રહ્યું.

૩૦ જાન્યુઆરી ૨૦૦૩ને દિવસે નારાયણભાઈએ ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર, ‘મારું જીવન મારી વાણી’ લખવાનું કામ સમાપ્ત કર્યું. ચાર ગ્રંથોમાં આકાર પામેલ આ સાહિત્યને આજની, સમયના અભાવ વચ્ચે જીવતી, પ્રજા વાંચશે કે કેમ એવો વિચાર એમને આવ્યો. એનો ઉપાય સૂઝ્યો. એમને થયું કે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક તરીકે વાર્તા કરતો હતો, તો આ સમગ્ર જીવનચરિત્રને કથાના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરીશ તો લોકો સાંભળશે જરૂર. તેઓએ અમદાવાદના સાબરમતી આશ્રમ અને સેવાગ્રામનાં મળીને કુલ ૨૩ વર્ષ ગાંધીજીના અત્યંત નિકટના સાન્નિધ્યમાં ગાળેલાં ત્યારે એ મહાપુરુષની જીવનપદ્ધતિ અને કામથી પોતાના જીવનમાં અંદરબહાર અજવાળાં થયાનો જે અનુભવ થયેલો અને અનુભૂતિ સહુ શ્રોતાઓને પણ થાય એ હેતુથી ગાંધીકથા કરવાનાં પગરણ મંડાયાં.

ગાંધી-કથાના રમમાણ પારાયણી નારાયણ દેસાઈ

લંડન મધ્યે થયેલી કથાનો પ્રારંભ નારાયણભાઈએ આ કર્તવ્યની પ્રેરણા આપવા માટે પરમાત્માને, જેના જીવનની આ કથા છે તે મહાત્માને અને આ કથા જેને સમર્પિત કરી તે લોકાત્માને વંદન કરીને કર્યો, તે એમની નમ્રતા સૂચવે છે. ‘જેનામાં પ્રકાશ હોય તે લોક અને બાકી તે ભીડ’, એવી વ્યાખ્યા આપીને એમણે શ્રોતાઓ પાસેથી ઉચ્ચ વૈચારિક ભૂમિકાની અપેક્ષા વ્યક્ત કરી એ નોંધનીય છે. પાંચ દિવસની અસ્ખલિત વાણી-સરિતાને એક નાના લેખમાં સમાવવી અશક્યવત્ છે, તેથી સમગ્ર કથાશ્રવણના અનુભવમાંથી મુખ્યત્વે શું શું આપણા વિચાર અને આચારમાં અનુકૃત કરી શકીએ, તે નોંધવા કોશિશ કરું છું.

ગાંધીજીના જીવનનું પહેલું લક્ષણ તે એમની સત્યપ્રિયતા અને એનાથી દોરવાયેલ તેમના વર્તનમાં છે. બાળક માટે સત્ય બોલવું સહજ હોય છે, પણ બાળક મોટું થાય તેમ ભય, લોભ અને વાસનાનાં આવરણ ચડે એટલે અસત્ય બોલવા લાગે. ગાંધીજીને આ આવરણ ન ચડ્યું. તેથી સત્યાચરણ એમના માટે સહજ બન્યું. સાત વર્ષની ઉંમરે શ્રવણની પિતૃભક્તિ અને નવ વર્ષની વયે રાજા હરિશ્ચન્દ્રનાં નાટકો જોયાં અને તે પછી જે કંઈ વાંચતા તેમાંથી ન ગમે તે ભૂલી જવું અને ગમે તે તરત આચરણમાં મૂકવું, એ આદતને કારણે તેઓ મોહનમાંથી મહાત્મા થયા. પિતા કરમચંદ ગાંધી પાસે સોનાનું કડું ચોરીને દેવું ભરવાની ભૂલ કબૂલ કરી ત્યારે કબા ગાંધીની વેદના આંખ દ્વારા ટપકી, એ ગાંધીજી માટે અહિંસાનો પહેલો

પદાર્થપાઠ હતો. એવી જ રીતે કુમારાવસ્થામાં ઘણી બનેલા મોહનના હુકમો કસ્તૂરબાઈ દલીલો કર્યા વિના સાંભળી લેતાં, પણ એ ન્યાયી ન હોવાને કારણે એનો અમલ ન કરતાં, જે ગાંધીજી માટે સવિનય કાનૂન ભંગનો દાખલો બની રહ્યો. આમ પોતાની પ્રકૃતિમાં સત્યને વળગી રહેવું સહજ હતું, તો બીજા ગુણો અન્ય પાસેથી શીખ્યા અને પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા.

લંડન માંહેની ગાંધી-કથા ટાંકણે, નરેન્દ્ર શાસ્ત્રી, ભદ્રા વડગામા, હંસા પુરોહિત, પૂજા શાહ તેમ જ ભદ્રા સવાઈનું, નારાયણ દેસાઈ દીધાં ગાંધીગીતોનાં વૃંદગાનનું, એક દૃશ્ય

દરેકમાં કંઈક સારપ છે એવી શ્રદ્ધા હોવી તે ગાંધીજીનું બીજું લક્ષણ ગણાવી શકાય. આથી જ તો એમના વિરોધીઓ ગણાવી શકાય તેવા અનેકાનેક લોકો સાથે તેઓ શાંતિપૂર્ણ વાર્તાલાપ કરી શકતા અને મોટા ભાગની વાટાઘાટો હકારાત્મક નિર્ણયમાં પરિણમતી. તેઓ માનતા કે સદ્ગુણો જેવા તે બારી-બારણાં છે અને દુર્ગુણો જેવા તે ભીંતો છે. કોઈના ઘરમાં બારણાંમાંથી જઈએ તો અતિથિ કહેવાઈએ અને ભીંતો તોડીને જઈએ તો ચોર કહેવાઈએ. જેની સાથે સંબંધો બાંધવા હોય એમના વિચારો અને હૃદય સુધી પહોંચવું હોય તો બારણાંમાંથી જવાય, દિવાલ તોડીને જઈએ તો પોતાનું માથું અફળાય અને એ વ્યક્તિ સુધી પહોંચી પણ ન શકાય. બીજાની સારપ માટે કેવો હકારાત્મક અભિગમ? આ મહામાનવનું ત્રીજું લક્ષણ એ હતું કે તેઓ દરેકને તેનાં પદ, જ્ઞાતિ, ધન કે ધર્મના લેબલ વિના માત્ર માનવ તરીકે જોતા. તેથી જ દરેકને એમ લાગતું કે ગાંધીજી તેમને જ સંબોધે છે. બે મિનિટની મુલાકાતમાં ગાંધીજી પોતાની જાતને બીજામાં ઉલેચી નાખે છે એવું અનેક લોકોએ અનુભવ્યું છે. રાજાજીએ કહેલું કે ગાંધીજી સાથે જેને મતભેદ હોય એને એમ લાગતું કે પોતાના કરતાં ગાંધીજી એમને વધુ સારી રીતે સમજી શકે છે!

નારાયણભાઈએ ગાંધીજીના જીવનને સમજવા એક બાજુ ઉપરોક્ત લક્ષણો સામે અંગુલિનિર્દેશ કર્યો, તો બીજી બાજુ, એમના વિચારો સમજવા એક આંખને વિચારોના તત્ત્વ તરફ અને બીજી આંખને વિચારોના તંત્ર તરફ સ્થિર કરવા અનુરોધ કર્યો. જે વિચારો સ્થળકાળને અનુરૂપ હોય અને તેના બદલાવા સાથે વિચારો પણ બદલાય તે તંત્ર અને જે સ્થળકાળથી પર હોય તે તત્ત્વ. આ ખ્યાલની સ્પષ્ટતા કરતા કહ્યું કે તે સમયમાં ભારતમાં વ્યાપ્ત બેકારી અને ગરીબીને દૂર કરવા માટે ભારતના લોકો માટે ખાદીનું અર્થતંત્ર સ્વીકારવું જરૂરી લાગ્યું હતું, પણ સમય જતાં આજીવિકા મેળવવા તેના સિવાય તત્ત્વ રૂપ વિચાર એટલે કે શોષણવિહીન બીજાં સાધનો સ્વીકારવા માટે પણ ગાંધીજી એટલા જ તૈયાર હતા. એટલે ખાદીનો સ્વીકાર અને પ્રચાર-પ્રસાર એ તંત્રગત વિચાર છે, જ્યારે અહિંસા અને સત્યનું પાલન કરવું તે સ્થળ-કાળની પરની જરૂરિયાત છે, માટે તે તત્ત્વગત વિચાર છે. જો આ ખ્યાલ સમજીશું તો આપણે કહી શકશું કે સત્ય, અહિંસા અને સહિષ્ણુતાની ત્યારે હતી એટલી જ આજે જરૂર છે અને આવતી કાલે પણ રહેશે; માટે ગાંધીજી આજે પણ એટલા જ પ્રસ્તુત છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે.

આજે આપણે જેને વિશ્વમાનવ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે મોહનદાસ ભણવામાં કંઈ હોશિયાર નહોતા, પણ ચારિત્ર્ય માટેની ચીવટ ગજબની, આથી જ તો બાળપણમાં ચોરી કર્યાની અને ખોટું બોલ્યાની કબૂલાત કરીને સન્માર્ગે વળ્યા. ઈંગ્લેન્ડમાં આવ્યા ત્યારે અંગ્રેજી સમાજમાં ભળવાના વ્યામોહને સારુ આદરેલો પારાવાર ખર્ચ ‘કોલમ્’નું ભાન થતાં જ ત્યાગીને સાચે રસ્તે પડ્યા અને પર સ્ત્રીના સંગમાં ન પડવાની માતા

પૂતળીબાઈ પાસે લીધેલ પ્રતિજ્ઞામાં બે વખત શિથિલતા આવતી જણાઈ ત્યારે મિત્રના ટોકવાથી તત્કાળ ચરિત્ર સ્ખલનમાંથી જાતને બચાવી લીધાના દાખલા નારાયણભાઈએ ખૂબ ઋજુતાથી કહી સંભળાવ્યા. લંડનના અભ્યાસકાળ દરમિયાન ગાંધીજીનું ઘણી રીતે ઘડતર થયું. મોટાભાઈએ ફર્નિચર વેચીને અને પત્નીનાં ઘરેણાં ગિરવે મૂકીને ભણવા મોકલ્યા છે એ ખ્યાલ આવવાથી ખોટા ખર્ચ ઘટાડીને અત્યંત સાદાઈથી રહેવા લાગ્યા. પાઈએ પાઈનો હિસાબ ભાઈને લખી મોકલતા, જે આદત એમણે જીવનપર્યંત રાખી અને સંસ્થાઓનો હિસાબ સહુની જાણ માટે ખુલ્લેઆમ મળી શકતો. આવી પારદર્શકતા એમની પ્રામાણિકતામાંથી જ જન્મી. નાનપણમાં અભ્યાસક્રમની બહારનું વાંચન ખાસ વિશાળ નહોતું, પણ લંડન આવીને ગાંધીજીએ ફ્રેન્ચ, લેટિન અને વિજ્ઞાનના ઘણા વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો એટલું જ નહીં પણ ગીતા અને બાઈબલ પણ વાંચ્યાં. ધર્મનો મર્મ સમજવાના અંકુર અહીં ફૂટ્યા. વાંચનનો એમનો આ શોખ ચાલુ રહ્યો, જેને કારણે એમના જીવનની દિશા બદલાઈ એવાં પુસ્તકો પણ વાંચ્યાં. ઈંગ્લેન્ડમાં જ ગાંધીજીને નાગરિકત્વની તાલીમ મળી તેમ કહીએ તો ચાલે. જાહેર સ્થળોની સ્વચ્છતા રાખતાં શીખ્યા, બીજાં સાથે બરોબરીનો વ્યવહાર કરતા અને ખુશામત વિનાની વિવેકી ભાષા બોલતાં શીખ્યા. આવું જીવનરત્ન ભાથું લઈને યુવાન ગાંધી ભારત પાછા ગયા. સંકોચશીલ સ્વભાવને કારણે વકીલાતની પ્રેક્ટિસ જમાવતાં કેટલી મથામણ અનુભવવી પડી, તેના વર્ણન સાથે પહેલા દિવસની કથા વિરમી.

બીજા દિવસની કથાનો આરંભ દક્ષિણ આફ્રિકાની ગાંધીજીની વકીલાત અને સત્યાગ્રહનાં મંડાણથી થયો. મૂળ પોરબંદરના, માંડ ત્રણ ધોરણ સુધીનું અક્ષરજ્ઞાન મેળવેલ દાદા અબ્દુલા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના ગણતરને આધારે મોટા સફળ વેપારી થયા. એમના પિતરાઈ ભાઈ સાથેના હિસાબના ઝઘડામાં વકીલાત કરવા ગાંધી ડરબન પહોંચ્યા. કેઈસ વેપારના હિસાબ અંગેનો હતો અને બારિસ્ટર હોવા છતાં ગુમાસ્તા પાસે દેશી હિસાબ શીખ્યા. એ બતાવે છે કે એમને અજ્ઞાન કબૂલ કરવામાં શરમ નહોતી અને નાના માણસ પાસેથી કંઈ શીખવામાં નાનમ નહોતી. બે ભાઈઓ કોર્ટ ચડ્યા તેમાં વકીલોનાં ખીસ્સાં ભરાય અને અસીલોનાં ખાલી થાય તે ગાંધીને ન રુચ્યું તેથી પરસ્પર સમજૂતીથી કેઈસ પતાવ્યો. દાદા અબ્દુલા જીત્યા, પણ ગાંધીજી એમના પિતરાઈ ભાઈ આટલી મોટી રકમ એક સાથે કેવી રીતે ભરી શકે એની ચિંતા સેવે. હારેલા પિતરાઈ ભાઈ પાસેથી હાતેથી રકમ લેવા દાદા અબ્દુલ્લાને મુશ્કેલીથી સમજાવ્યા. આથી સામા પક્ષનો અસીલ ગાંધીને ચાહવા લાગ્યો અને ત્યારથી તેઓ મિસ્ટર ગાંધીમાંથી ‘ગાંધી ભાઈ’ બન્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીને રંગદ્વેષ ઉઘાડે છોગ જોવા મળ્યો. ગોરા લોકો અશ્વેત પ્રજાને અન્યાય તો કરે, પણ અશ્વેત પ્રજા એ સહન પણ કરે, તે એમને ન ગમ્યું. આથી જ એક પછી એક પ્રસંગે ગાંધીજીનો અન્યાયી વર્તન અને નિયમો – કાયદાઓનો વિરોધ શરૂ થયો, જેમાંથી પ્રથમ સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો. સૌ પ્રથમ ડરબનની કોર્ટમાં જજે એમને પાઘડી ઉતારવાનો હુકમ કર્યો, જેનો ગાંધીજીએ સવિનય વિરોધ કર્યો, જે માન્ય રખાયો. તે પછી ડરબનથી પ્રિટોરિયા જતી પિટર મોરિત્સબર્ગ સ્ટેશને પ્રથમ વર્ગની ટિકિટ હોવા છતાં, અશ્વેત હોવાને કારણે, ધકકી મારીને ઉતારી મૂકવામાં આવ્યા અને આગળ સિગરામમાં મુસાફરી કરતાં પણ અપમાનજનક આક્રમક વર્તન સહેલું પડ્યું, તે વખતે ક્ષણિક નબળાઈ મનનો કબજો જમાવી ગઈ અને ગાંધીજીને થયું, જ્યાં ડગલે ને પગલે અપમાન થાય છે ત્યાં ક્યાં આવ્યો ? ઘડી ભર દેશ જતા રહેવાનું મન થયું. પણ તરત વ્યક્તિને બદલે સમષ્ટિનો વિચાર આવ્યો અને થયું કે આ અન્યાય માત્ર મને જ નહીં, આખી કોમને ભોગવવો પડે છે. આજે આ બનાવની ફરિયાદ કરું તો એક માણસને સજા થાય, પણ મારા પછી બીજા લોકોનું શું થાય ? આમ પરિસ્થિતિના મૂળમાં જઈને એને બદલવાથી જ પરિવર્તન આવે એમ સમજ્યા. સાથે જ જુલમનો વિરોધ કરો, જુલમીનો નહીં. અન્યાયી પદ્ધતિ બદલો. એનો અમલ કરનાર માણસને માફ કરો. જેમ આપણે રોગને કાઢીએ છીએ, રોગીને નહીં અને શિક્ષક અજ્ઞાનનો વિરોધ કરે છે પણ અજ્ઞાનીનો નહીં. એ નીતિ હંમેશને માટે અપનાવી. તેથી જ તો બધા સત્યાગ્રહોને અંતે, ભલે જીત પ્રજાની થઈ હોય, પણ એથી જેની

સામે સત્યાગ્રહ કર્યો હોય તે વ્યક્તિઓ સાથે કડવાશ ભર્યા સંબંધો એમને નથી થયા.

(વાઈકોમનો સત્યાગ્રહ)

દેવનાં દર્શને ચાલ્યા, રહે ના કોઈના ઝાલ્યા;
દેવ આગળ કોઈ નાનું મોટું નથી
કોઈ ઊંચું નથી, કોઈ નીચું નથી.

માણસની જાતે આ તો ઊભી કીધી વાડ – ભીંતો;
કુદરતે કોઈ ભીંત બાંધી નથી
કોઈ આડી નથી, કોઈ ઊભી નથી.

ગ્રહ, નક્ષત્રો ને તારા સૃષ્ટિને શોભાવનારા;
એના છંદ-લયને કોઈ છેડતું નથી
કોઈ થોભ્યું નથી, કોઈ ભાગ્યું નથી.

સાગરમાં સરિતાઓ મળતી, નાની મોટી સર્વે ભળતી
મૂળતત્ત્વ વારિ કેરું નોખું નથી
કોઈ ઓછું નથી, કોઈ વતું નથી.

સચરાચર આ સકળ જગતમાં વિલસી રહ્યા એક જ પરમાત્મા
નામરૂપ ભિન્ન, તત્ત્વ અળગું નથી
કોઈ વહાલું નથી, કોઈ દવલું નથી.

— નારાયણ દેસાઈ

(સદભાવ : ‘ગાંધીકથા ગીતો’, પાંચમી આવૃત્તિ - ડિસેમ્બર ૨૦૦૭)

યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, હુજરાતપાગા, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૧)

સપરમા દિવસની સૌને મુબારકબાદી

દક્ષિણ આફ્રિકાની આ ઘટના પછી ગાંધીજી ખરા અર્થમાં દ્વિજ થયા. પ્લેટફોર્મ પર પડેલા ગાંધી કરતાં ઊભો થયેલો ગાંધી આચાર-વિચારે જુદો હતો. અન્યાયનો સામનો કરવો હોય તો કોમમાં સંગઠન હોવું જરૂરી છે અને સંગઠિત કોમને દોરવા પ્રબળ નેતૃત્વની જરૂર છે એ હકીકત પોતે સમજ્યા. સારા નેતા તરીકે પોતાના આરામદાયી જીવન અને આર્થિક લાભોનું બલિદાન કરીને દષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું જેની અસર કોમ પર ઘણી પડી અને બદલામાં કોમ પાસેથી જાતિ અને ધર્મના ભેદ ભૂલીને એકતા સાધવાનું એવાનું કર્યું. અહીં એક વાત નોંધવી જરૂરી છે કે ગાંધીજીના શરૂઆતના સત્યાગ્રહો સંસ્થાનવાદ સામે નહીં પણ રંગદ્વેષના વિરોધમાં થયેલા. એક તરફ ગાંધીજીની રાજકીય ચળવળોનો વ્યાપ વધતો જતો હતો, તો બીજી તરફ એમનું વ્યક્તિગત પરિવર્તન પણ ઝડપથી થતું હતું. આ સમય ગાળામાં એમણે બધા ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો અને એવાં તારણ પર આવ્યા કે બધા ધર્મોનાં મૂળ તત્ત્વો એક છે. એમણે કહ્યું કે આપણે જો ધર્મને મા સમાન માનતા હોઈએ તો બીજાની માનો તિરસ્કાર કરીને પોતાની માનો આદર ન સચવાય. એટલે જ અધર્મનો વિરોધ કરવો, અધર્મનો નહીં, એમ પોતે જીવનપર્યંત આચરીને બતાવ્યું અને બીજાને પણ એમ કરવા અનુરોધ કર્યો. ધર્મ અને જ્ઞાતિની સીમાઓ કોમની એકતા અને સંગઠનમાં બાધા રૂપ લાગ્યાં એટલે દાખલો બેસાડવા વિવિધ ધર્મોના અને જ્ઞાતિઓના માણસોને પોતાના ઘરમાં રાખ્યા એટલું જ નહીં, ઘરનાં બધાં જ કામ બધાં માટે જાતે કરવા લાગ્યા અને બીજાં પાસે કરાવ્યાં. આમ આજીવિકા રળનાર વકીલમાંથી સમાજની નિઃશુલ્ક સેવા કરનાર સુધારક આપણને સાંપડ્યો. એ અરસામાં જ જલેન રસ્કિનની સામાજિક સમાનતા અને ન્યાયી અર્થવ્યવસ્થાનાં સિદ્ધાંતો, ટોલસ્ટોયના શોષણવિહીન સામૂહિક જીવનના આદર્શો અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ધર્મો પ્રત્યેની તટસ્થતા

અને જીવન પ્રત્યેની અનાસક્તિની ગાંધીજી પર ઘેરી અસર પડી. પોતાને ગમે તે વિચારનો અમલ કરવો એ સિદ્ધાંતના ન્યાયે એ ત્રણેય મહા ચિંતકોના વિચારોને મૂર્તિમંત કરવા ડરબનથી ૧૧ માર્ચ દૂર જમીન ખરીદી, તેના પર જાત મહેનતથી મકાનો બાંધી, ખેતી કરીને ગુજરાન ચલાવી શકાય તેવો ફિનિક્સ આશ્રમ સ્થાપ્યો. આમ ગાંધીજીએ આશ્રમીજીવન દ્વારા સમાજ પરિવર્તનનાં મૂળ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નાખ્યાં. આમ જુઓ તો મોટા ભાગના ગાંધીજીનું જીવનચરિત્ર લખનારાઓ અને દુનિયાના અદના આદમીઓએ પણ એમનું રાજકારણી પાસું જ વધુ દીઠું છે. અહિંસક લડાઈ કરનારા, બ્રિટિશ સલ્તનતનો પાયો હચમચાવનાર અને ભારતને આઝાદી અપાવનાર તરીકે એમને વધુ માન મળે છે, પણ નારાયણભાઈએ કહ્યું કે એમનું વ્યક્તિત્વ આંબા જેવું હતું, જેનાં મૂળમાં ઊંડું આધ્યાત્મિક ચિંતન, થડમાં અર્થકારણ અને સમાજસુધારણાના વિચારો (જેને કારણે તેઓ કરોડોનાં દિલ સુધી પહોંચ્યા) અને એના ફળ સ્વરૂપ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ ગણાવી શકાય. તેથી જ ગાંધીજીએ કહેવું કે મને લોકોએ જાણવો હોય તો ચંપારણ કે ખેડાના સત્યાગ્રહ મારફત નહીં પણ ફિનિક્સ અને સાબરમતી આશ્રમથી જાણજો.

દક્ષિણ આફ્રિકાના લાંબા વસવાટ દરમિયાન ગાંધીજીએ અનેક નિયમો, કાયદાઓ અને અન્યાયી વર્તનોનો વિરોધ, બહિષ્કાર અને સત્યાગ્રહ કર્યો, જેમાં ગિરમીટિયાઓ માટે ઘડેલા અન્યાયી કાયદાઓ, મૂળ ભારતીય લોકો પર લદાયેલ ત્રણ પાઉન્ડનો કર અને રજિસ્ટ્રી સિવાયનાં લગ્નોને ગેરકાયદે ગણવા જેવા કાયદાઓ સામેની શાંતિપૂર્ણ લડાઈ મુખ્ય ગણાવી શકાય. પ્રજાહિતના રક્ષણ માટેની આ ચળવળો દરમિયાન પત્ની કસ્તૂરબા સહિત અન્ય સ્ત્રીઓને સત્યાગ્રહમાં જોડાઈને જેલનું કઠિન જીવન જીવવાની હિંમત બક્ષી અને સમગ્ર શોષિત પ્રજામાં અહિંસાના માર્ગ પર દૃઢપણે આગળ વધીને અત્યાચારો સહન કરવાથી એમની જ જીત થશે એવા વિશ્વાસનું વાવેતર કર્યું. ગાંધીજીના ઓળખપત્ર પર દસ આંગળાંની છાપ દેવા જવાના નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં તેમનો જાન લેવા ગોળીઓ છોડનાર મીર આલમને ક્ષમા બક્ષવાથી એ કૃદ્ધ મીર આલમ ગાંધીને પીર માનીને આગળ જતાં સત્યાગ્રહમાં જોડાયો, એટલું જ નહીં, પણ સામે ચાલીને એમનો અંગરક્ષક બન્યો. એવી જ રીતે લગ્ન વિષયક કાયદાનો અમલ કરાવનાર જનરલ સ્મટ્સ પ્રત્યેના વિવેકપૂર્ણ વ્યવહાર અને પ્રેમથી સેન્ડલ બનાવીને ભેટ ધરીને દિલ જીતી લેવાથી ગાંધીનો કટ્ટર વિરોધી એમનો મિત્ર બન્યો. અહિંસક સત્યાગ્રહની સામા પક્ષના હૃદય જીતી લેવાની શક્તિ કેવી અમાપ છે ? સત્યાગ્રહના અમોઘ શસ્ત્રને ગાંઠે બાંધીને ગાંધીજી ભારત પાછા વળ્યા, જેની વિગતો ત્રીજે દિવસે સાંભળશું એવા વચન સાથે બીજા દિવસની કથા સમાપ્ત થઈ.

ઈ.સ. ૧૯૧૫માં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી કાયમને માટે ભારત પાછા આવ્યા. મુંબઈમાં ભદ્ર લોકોએ અને બીજાં અનેક સંગઠનોએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે મૂળ ભારતના લોકોના અધિકારોની રક્ષા માટે કરેલ કામની પ્રશંસા કરવા એમનું સન્માન કર્યું. એ સભાઓમાં બીજા આગેવાનો અંગ્રેજીમાં બોલતા, જ્યારે ગાંધીજી ગુજરાતીમાં બોલે, નહીં તો હિન્દીમાં અને જરૂર પડે તો અંગ્રેજીમાં પણ બોલતા. ભાષાના માધ્યમથી બહોળા સમાજ સુધી પોતાની વાત પહોંચાડવાની એમની રીત પ્રચલિત બની. ગોખલેએ ગાંધીજીનું હીર પારખ્યું અને કાંગ્રેસની મહાસભામાં એમની ઓળખ આપતાં કહ્યું, ‘મોહનદાસ ગાંધી જેવો પવિત્ર, હિંમતવાળો અને દેશભક્ત બીજો કોઈ નથી જન્મ્યો.’ ભારતની પ્રજાને આંખ-કાન ખુલ્લાં રાખીને જાણવાની અને એક વરસ સુધી જાહેરમાં ન બોલવાની ગોખલેની અંગત સલાહને ગાંધીજીએ શિરોધાર્ય કરી અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં મોભો જાળવવા માટે પહેલા દરજ્જામાં બેસવાનો આગ્રહ રાખનાર એ વકીલ સમાજ સેવા અર્થે પ્રજાની ઓળખ મેળવવા રેલવેના ત્રીજા વર્ગમાં બેસીને આખા દેશનું ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. ક્રમશઃ ગાંધીજી અને પ્રજા પરસ્પરને સમજતા થયા. એવી જ રીતે તેઓએ મુંબઈના દલિત છાત્રાલય, મહિલા સમાજ, જ્ઞાતિ મંડળો, વિવિધ સંસ્થાઓ અને રાજકીય પક્ષના નેતાઓની મુલાકાતો લીધી. કાંગ્રેસના નરમ દળની નમ્રતા, ગરમ દળની તીવ્રતા, ક્રાન્તિકારીઓની બહાદુરી, સ્વાર્પણ અને જાન ફના કરવાની ભાવનાની એમણે નોંધ લીધી અને પોતે એ બધા ગુણો આત્મસાત કર્યા.

વાઈસરોયને ‘ભારત છોડો’નું એલાન આપતા પત્રમાં Dear Friendનું સંબોધન કર્યું હોય કે કોઈ નાની સંસ્થાના અદના કર્મચારીને પોતાની વાત સમજાવતા હોય તેમાં નરમ દળની નમ્રતાનો ગુણ દેખાયો. ૧૯૪૨માં ‘કરેંગે યા મરેંગે’નું એલાન કર્યું, તેમાં ગરમ દળની તીવ્રતાની અસર હતી થઈ. બધી ચળવળો અને સત્યાગ્રહોમાં પોતે અને તમામ સત્યાગ્રહીઓએ બ્રિટિશ સરકારના સૈનિકોને હાથે માર ખાઈને, જેલવાસ ભોગવીને, ભૂખ સહીને અને આર્થિક સંકડામણ ભોગવીને સ્વાપર્ણનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું અને જાન ફનાનો પુરાવો તો આપણને ૩૦ જાન્યુઆરીને દિવસે મળી જ ગયો.

સ્વદેશગમનના શરૂઆતના સમયના દેશાટન દરમિયાન ગાંધીજીને ભારતમાં પ્રવર્તતા ધર્મ, ભાષા અને રિવાજોનું વૈવિધ્ય, લોકોની આર્થિક વિટંબણાઓ, ધાર્મિક સંકુચિતતા અને કુરિવાજોમાં ફસાયેલા લોકોની કૂપમંડૂકતા, વિરોધી માનસ ધરાવનારાઓની પ્રજાકીય એકતામાં આડખીલી રૂપ બનતી પ્રવૃત્તિઓ અને બેશુમાર ગરીબીનો ખ્યાલ આવ્યો. હીર હણાયેલી, અબૂધ અને વિખંડિત પ્રજાના હાથમાં સ્વતંત્ર દેશની ધૂરા સોંપી ન શકાય એ સમજાયું. સમાજને બેઠી કરવા એક જગ્યાએ ઠરી ઠામ થઈને કામ કરવાની જરૂર જણાઈ. હરિદ્વાર અને વૈદનાથ ધામ જેવાં ધાર્મિક રીતે મહત્ત્વનાં સ્થળોએ આશ્રમ સ્થાપવાના આમંત્રણને નકારીને અમદાવાદમાં એક તરફ જેલ અને બીજી તરફ સ્મશાન છે તેવી જ્યાં દધિચી ઋષિનો આશ્રમ હતો એ ભૂમિ પર જાત મહેનતથી સાબરમતી આશ્રમ સ્થાપ્યો. શહેરના શ્રેષ્ઠીઓએ બે વરસ માટે આશ્રમનો આર્થિક બોજો ઉપાડવાની બાંધધરી આપી એટલે ‘પોતાના લોકોની સેવા હું માતૃભાષા દ્વારા ઉત્તમ રીતે કરી શકું’ એવા ગાંધીજીના વિચારને મૂર્તિમંત કરવાનું શક્ય બન્યું. એ આશ્રમમાં રહેવા આવનાર પાસે તેના નિયમો જે પછીથી ‘જીવન વ્રત’ તરીકે ઓળખાયા, તેનું પાલન કરવાની અપેક્ષા રખાતી. આ સ્થળ સમગ્ર ક્રાન્તિના આધ્યાત્મિક, રાજકીય અને આર્થિક વિચારોની પ્રયોગશાળા બની ગયું. આશ્રમનો ઉદ્દેશ હતો : ‘જગહિતની અવિરોધી એવી દેશ સેવા’. આજે તો હવે પડોશી સાથે દુઃશ્મનાવટ તે દેશ સેવા એવો મંત્ર રાજકારણીઓનો છે, એવી ટકોર નારાયણભાઈએ કરી.

ગાંધીજી પાસે દેશ આખામાંથી અનેકાનેક બાળકો, યુવાનો, બુદ્ધિજીવીઓ, વિદ્વાનો, વકીલો, ધનવાનો અને વિચક્ષણ રાજકારણીઓ આવ્યા. એ મહાપુરુષની વાતો સાંભળી, સમજી, એમના કામમાં જોડાયા. મોટા ભાગના જીવન પર્યંત સાથે રહ્યા અને ઘણા ખરા તો ગાંધીજીના મૃત્યુ પછી પણ પોતાના જીવનના અંત સુધી એ જ કામ કરતા રહ્યા. આટલી મોટી સંખ્યામાં, જીવનનાં આટલાં બધાં ક્ષેત્રોમાંથી, આટલી ઊંચી કક્ષાની શક્તિઓ ધરાવનારા કાર્યકર્તાઓ દુનિયામાં બીજા કોઈ નેતાને મળ્યા નહીં હોય. વિનોબાજી કહેતા તેમ ગાંધીજીમાં હૃદય ચુંબકની શક્તિ હતી. તે વખતે ઘણા લોકો કાં તો મોક્ષનો માર્ગ શોધતા હતા અથવા દેશભક્તો ક્રાન્તિકારી માર્ગની શોધમાં ભટકતા હતા. વિનોબાજી અને બીજા અનેક લોકોને આ બન્ને માર્ગ ગાંધીજીમાં મળશે એમ લાગ્યું તેથી એ બધાએ પોતાનું જીવન એમને સમર્પિત કર્યું. આશ્રમી જીવન પદ્ધતિમાં સામૂહિક પ્રાર્થના બહુ મહત્ત્વની હતી, જેનાથી વ્યક્તિગત મોક્ષને બદલે સામૂહિક શિસ્ત કેળવાઈ અને સામૂહિક હિત સાધવાની ભાવના જન્મી, જે ધર્મ નિરપેક્ષતા અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતામાં પરિણમી. સામૂહિક સફાઈ એ આશ્રમી જીવનનું બીજું લક્ષણ, જેને કારણે નાગરિકતાની તાલીમની સાથે સાથે જ્ઞાતિની ઊંચ-નીચના ખ્યાલો દૂર થવાને કારણે સામાજિક ક્રાન્તિ લાવવામાં મદદ થઈ. આશ્રમી જીવનની ત્રીજી વિશેષતા તે સામૂહિક કંતાઈ, જેને પગલે શ્રમનું ગૌરવ, સ્વનિર્ભરતા અને શોષણવિહીન અર્થ તથા સમાજ વ્યવસ્થાની સમજણ કેળવાઈ. નારાયણ દેસાઈએ કહ્યું કે ‘આશ્રમનો સ્થાયી ભાવ હતો ‘આનંદ’. મારું બાળપણ ત્યાં વીત્યું. તેથી Bliss was to be young with Gandhi.

ગાંધીજી, તેમના કુટુંબીજનો અને સાથીદારો હજુ તો આશ્રમ સથાપીને ઠરીઠામ થયા ન થયા, ત્યાં જ પહેલા સત્યાગ્રહનું આહ્વાહન આવી પહોંચ્યું. બિહારના ચંપારણ જિલ્લામાં દુનિયાની ૮૦ ટકા ગળીનું ઉત્પાદન થતું હતું. એ ખેતરોના માલિકો ગોરા અને એના ભાવ નકકી કરે લંડન - પારિસના વેપારીઓ. ખેડૂતો એક વીઘા જમીનમાંથી ત્રણ

ગૂંઠા(ત્રીન કઠિયા)માં ગળી વાવવા બંધાયેલા. જો ગળી ન વાવે તો એમને ખાનગી જેલોમાં પૂરે, ફટકા મારે અને એમનાં ઘરો બાળી મૂકાતા. આ અત્યાચાર લગભગ ૧૦૦ - ૧૨૫ વર્ષ ચાલ્યો, જેનો ત્રણેક વખત હિંસક સામનો પણ થયેલો. અહીં સમજવું જરૂરી છે કે હિંસક વિરોધ રોકવા માટે સરકાર પાસે સાધનો હોય છે તેથી તેમાં ખેડૂતોને સફળતા ન મળી, પણ અહિંસક પ્રતિકાર રોકવા માટેનાં સાધનોથી સરકાર અજાણી હતી માટે એમાં સફળતા મળી ! આ અન્યાયી કાયદો દૂર કરાવવા માટે ગળીના ખેડૂતોએ ગાંધીજીની મદદ માગી. જમીન અંગેના કાયદાઓ સમજવા તેઓ પહેલાં વકીલોને મળ્યા એટલું જ નહીં પણ નીલવરોની વાત પહેલાં સાંભળી અને લગભગ ચાળીસેક વકીલોની નિઃશુલ્ક સેવા મેળવીને ચારેક હજાર ખેડૂતોની ફરિયાદો એકઠી કરીને સરકારને એક નિષ્પક્ષ તપાસ સમિતિ નીમવાની ફરજ પાડી. એ તપાસ સમિતિમાં નીલવરો, કમિશનરો, બિહાર ધારાસભા અને સરકારના બબે પ્રતિનિધિઓ, જે બધા ગોરા હતા અને માત્ર એક ગાંધીજી જ ખેત મજૂરોના પ્રતિનિધિ હતા છતાં આ કાયદો ગેરવ્યાજબી છે એવું સર્વાનુમતિથી ઠરાવવામાં આવ્યું. એ બતાવે છે કે ગાંધીજીમાં શોષક વર્ગના જુલમોથી શોષિતો પર ગુજરાતી યાતનાઓ હિંમતપૂર્વક રજૂ કરવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી. આ કિસ્સામાં પોતાના પર થતા જુલમોનું બયાન આપવાનું સમજાવીને ગાંધીજીએ ખેતમજૂરોને નિર્ભયતા શીખવી. અસીલોની વાતને અતિશયોક્તિ વગર સરકારી અધિકારીઓની હાજરીમાં લખવાનું કહીને એમણે વકીલોને પ્રમાણિકતા પ્રબોધી. નીલવરો તથા સરકારી અધિકારીઓને પહેલાં અભયદાન આપ્યું. પછી તેમને કાયદાનો તટસ્થતાથી વિચાર કરીને ખેડૂતોના હિતમાં નિર્ણય લેવાનું કહીને નીતિમત્તાનો પાઠ ભણાવ્યો. વકીલો બ્રાહ્મણોત્તરના હાથની રસોઈ ન જમતા તેની સાથે રસોઈયાઓ લાવેલા, જેમને પાછા મોકલીને સામૂહિક રસોડે જમતા કર્યા, જેથી જ્ઞાતિની સમાનતા સહેજે કેળવાઈ. ગાંધી એકલો પડશે તો ગોળીએ ઉડાવીશ, એવી ધમકી આપનાર નીલવરને, પોતે સવારના ચાર વાગ્યાથી રાતના ૧૧ વાગ્યા સુધી ખેતમજૂરો અને વકીલોથી ઘેરાયેલા હોવાથી, રાત્રે ત્રણ વાગે ઊઠી, સામે ચાલીને પોતાનું બલિદાન આપવા તેની કોઠી પર ગયા. આવી નિર્ભયતા સામા માણસની સારપ પરના વિશ્વાસમાંથી જ જન્મી હશે.

ચંપારણના સત્યાગ્રહની સફળતાથી પ્રેરાઈને ત્રાવણકોર પાસેના વ્યાઘ્રપાદપુરમ્માં અછૂતો પર મંદિરપ્રવેશની બંધી દૂર કરવા માટે ચળવળ શરૂ થઈ. આ સત્યાગ્રહમાં ગાંધીજીનો સીધો હિસ્સો નહોતો, પણ ક્યાંય હિંસાનું આચરણ નથી થતું એની ખાતરી કરતા. ખ્રિસ્તી અને શીખ સંગઠનોએ આ લડત લડનારાઓ માટે ખોરાક પૂરો પાડવા તૈયારી બતાવી ત્યારે ગાંધીજીએ ‘હિન્દુ કલંકને કાઢવા સત્યાગ્રહીઓ પોતાના પૈસે જ પ્રશ્ન હલ કરશે તો વધુ બળ મેળવશે’, એમ કહીને એ મદદ નકારી. ચૌદ મહિના સુધી મંદિર તરફ જતા રસ્તા પર અખંડ ભજનો કરીને અસ્પૃશ્ય લોકોએ પોતાની મક્કમતા અને સ્વશિસ્તનો પરિચય કરાવ્યો, જેથી માત્ર એ મંદિર જ નહીં પણ ત્રાવણકોરનાં બધાં મંદિરોનાં દ્વાર એમને માટે ખૂલી ગયાં. આમ ગાંધીચીંધ્યા સત્યાગ્રહના પ્રયોગો વ્યાપક બનતા ગયા, એ વાત સાથે ત્રીજા દિવસની કથા સમાપ્ત થઈ.

ઈ.સ. ૧૯૧૫માં, ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવ્યા ત્યારે ભારતના લોકો એમના વિચારો અને કાર્ય પદ્ધતિથી અજાણ હતા, પણ પાંચ વર્ષમાં એમને રાષ્ટ્રીય નેતૃત્વ સાંપડ્યું. એમનાથી ઉંમરમાં મોટા અને પ્રજાના મનમાં સફળ નેતાઓ તરીકે પ્રસ્થાપિત થઈ ચૂકેલા, બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર પ્રદેશના નેતાઓ, જેવા કે, ચિત્તરંજન દાસ, મોતીલાલ નેહરુ, લાલા લજપત રાય, વગેરેએ પહેલાં તો અસહકાર આંદોલનના વિચારનો વિરોધ કરેલો હતો. એ જ નેતાઓ ગાંધીજી સાથે ચારપાંચ દિવસની ચર્ચા કર્યા પછી કોંગ્રેસમાં ઠરાવ મૂકતા, એને ટેકો આપતા અને એનો અમલ કરવા માટે ગાંધીજીનું નેતૃત્વ સ્વીકારતા થઈ ગયા. એમના આવા નેતૃત્વનું રહસ્ય શું હતું ? એક તો, બ્રિટિશ સરકાર સામે નિઃશસ્ત્ર આંદોલનો કરવા માટેનો કાર્યક્રમ એમની પાસે જ હતો, અને બીજું, એ કે પોતે જે માને તે કરીને બતાવે અને પછી જ બીજાને એ રસ્તે દોરે. આથી જ તો ૧૯૦૫માં બંગાળમાં શરૂ થયેલી વિદેશી માલ વિરોધી ચળવળનો વ્યાપક અમલ ન થયો, જ્યારે ગાંધીજી પોતે સ્વદેશી કપડાં પહેરતાં થયા, સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરતા થયા અને લોકોની ભાષામાં વાત કરીને એ લોકો

પણ કઈ રીતે એ વિચારને અનુસરતા થાય એને માટે ખાદી-ગામોઘોગનો કાર્યક્રમ ગામેગામે જઈને આપ્યો તેથી સફળ થયા. વલ્લભભાઈ પટેલ ગાંધીજીને ખેડા સત્યાગ્રહ થયો ત્યાં સુધી મળ્યા નહોતા, પણ એમણે જોયું કે મહાદેવ દેસાઈ અને નરહરિ પરીખ ગાંધી સાહેબને સાંભળવા ગયા અને ગાંધી પાસે કાકાસાહેબ કાલેલકર અને કિશોરભાઈ મશરૂવાળા જેવા અનેક લોકો પહોંચી ગયેલા એટલે વલ્લભભાઈને થયું કે આ માણસ સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના માણસોને ભેળા કરે છે, ‘જૈસા બોલે તૈસા ચાલે’ની નીતિવાળો છે, તેથી એ અનુસરવાલાયક છે.

પોતીકા કુંડાળાને વિસ્તૃત કરીએ

○ ભદ્રા સવાઈ

ઈંગ્લંડની બે ગાંધીકથા પૂરી કર્યા બાદ, વિદાય સમારંભમાં, નારાયણભાઈએ કેટલાક ચિંતનાત્મક વિચારોને આજના સંદર્ભમાં બહુ જ ચોટડૂક રીતે લોકો સમક્ષ મૂક્યા.

વિપુલ કલ્યાણીએ પ્રસ્તાવનામાં વાત મૂકી કે અમે વિલાયતમાં લઘુમતીમાં છીએ એટલે કેટલુંક કાર્ય ઈચ્છીએ તો પણ કરી શકતા નથી. આ વાતને નારાયણ દેસાઈએ પકડી લઈ કહ્યું કે આ દેશમાં તમે લઘુમતીમાં હો તો બીજા દેશોમાં અને ભારતમાં વસતી લઘુમતીઓ માટે તમે સમદુખિયા બની શકો. જ્યારે જ્યારે બીજા લઘુમતીઓ પર દુર્વ્યવહારો થાય છે ત્યારે તેને માટે તમારી સહાનુભૂતિ હોવી જોઈએ. પણ ભારતમાં જ્યારે કોઈ પ્રસંગ બને છે ત્યારે ત્યાંની બહુમતીની વસ્તીને આપણે ટેકો આપતાં હોઈએ છીએ. આવું કેમ ?

સંપ્રદાયવાદ, ભોગવાદ, લશ્કરવાદ – આ ત્રણ રોગ વિશ્વને ખતમ કરી શકે છે. મહાભારતમાં યયાતિની જે વાર્તા છે, એ આજે આપણે બધાને લાગુ પડે તેમ છે. યયાતિને જીવનનાં ભોગો ભોગવવાં હતાં. વધારે જીવવું હતું. વધારે ઉપભોગ કરવો હતો. એટલે પોતાના દીકરાઓની યુવાની માંગી લીધી. આપણે આપણા ભોગવાદને જેટલો વધારીશું તેટલું આવતી પેઢીને માટે ખતમ કરતાં જઈશું.

ગાંધીજીએ આ અંગે ઉપાય બતાવ્યા જ છે. સત્ય, અહિંસા અને સાદું જીવન. ગાંધીજીએ અહિંસાના માર્ગે આઝાદી અપાવી એ પ્રેમનો, કરુણાનો માર્ગ હતો. તેથી અંગ્રેજો સાથેના વ્યવહારમાં ક્યાંય કટુતાનો પ્રવેશ થયો નથી. એનો લાભ બીજા દેશોને પણ મળ્યો છે. વળી મૂળ ભારતીયો આફ્રિકા જેવા દેશોમાંથી પરત આવીને ઈંગ્લંડમાં વસ્યા છે તેઓને જે લાભ મળ્યો છે તે ગાંધીના અંગ્રેજો સાથેના સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધો અને અહિંસક માર્ગે મેળવેલી આઝાદીના પરિણામ સ્વરૂપે છે એ આપણે ભૂલવું નહીં જોઈએ.

આપણા કુંડાળાને આપણે વિસ્તૃત કરવા પડશે. મૈત્રીના સંબંધોને વિકસાવવા પડશે. સાદા જીવનનો સ્વીકાર કરવો પડશે.

[25, Karuna Society, Nava Vadaj, AHMEDABAD - 380 013, India]

ગાંધીજીનો પહેરવેશ સ્થળ-કાળ અનુસાર બદલાતો રહ્યો તે એટલા માટે કે બધામાં એકરસ થવા તેઓ પોષાક પરિવર્તન કરતા. ઈંગ્લંડ પહેલી વખત ગયા ત્યારે સફેદ સૂટ કરાવેલો, પણ ત્યાં જઈને બધા પહેરે એવો કાળો સૂટ કરાવ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સૂટ પર પાઘડી પહેરતા. ગિરમીટિયાઓ સાથે કામ કર્યું ત્યારે લૂંગી અને ઝબ્બો અને સ્વદેશ આવ્યા ત્યારે કાઠિયાવાડી વકીલને શોભે તેવો પંચ પસાર – પગરખાં, લાંબી ધોતી, ગોઠણ સુધીનો ડગલો, પાઘડી અને ખેસ પહેરતાં. ઓરિસ્સાની યાત્રા દરમિયાન જોયું કે મોટા ભાગની આમ જનતા પાસે તો લાજ ઢાંકવા ય પૂરતાં કપડાં નથી. ‘જૈસા બોલે તૈસા ચાલે’ - એમાં માનનારા ગાંધીજીએ સીવેલ કપડાંનો ત્યાગ કરીને ખેડૂતના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતડી અને ચાદર સ્વીકાર્યા. દરિદ્રનારાયણના તંત્રની સાથે પોતાના હૃદયના તાર સાંધ્યા. એમણે વિચાર્યું કે ધનિકો પાસે માગે તો કાપડ મળી રહે, પણ એમ કરતાં કરોડો ગરીબો એ ભીખ પર ક્યાં સુધી ટકી શકે ? આમ કરવામાં લેનારાં દીન બને અને આપનારો વગર કારણે ગર્વ કરે. દરિદ્રતાને દીનતા લાવીને નહીં, માનવ સન્માન જાળવીને દૂર કરવાના પ્રયત્નોમાંથી રૈટિયો મળ્યો. પછી તો રૈટિયો માત્ર આજીવિકાનું સાધન જ નહીં, સ્વદેશી માલનો

બહિષ્કાર કરીને સ્વરાજની ચળવળ સાથે જોડાયો, એટલું જ નહીં પણ ખાદી પહેરનાર વ્યક્તિ પર લોકો ખૂબ વિશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા. એવી એની પ્રતિષ્ઠા બંધાઈ. અહીં આર્થિક અને સામાજિક ક્રાંતિએ જોર પકડ્યું.

૧૯૧૭માં, ચંપારણનો સત્યાગ્રહ થયો ત્યારથી માંડીને ૧૯૪૭માં સ્વરાજ્ય મળ્યું એ ત્રણ દાયકા દરમિયાન ત્રણ રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલનો થયાં. ૧૯૧૯-૨૧માં અસહકારની ચળવળ, ૧૯૩૦-૩૨ દરમિયાન સવિનય કાનૂન ભંગ અને ૧૯૪૨થી ભારત છોડો આંદોલન થયાં. તે ઉપરાંત પ્રજાની જાગૃતિને પ્રજ્વળિત રાખવા નાનાં સંખ્યાબંધ આંદોલનો થયાં, જે ઘણાં સફળ રહ્યાં. ૧૯૩૦ની પહેલી જાન્યુઆરીની લાહોરની કાંગ્રેસની બઠકમાં સવિનય કાનૂન ભંગના આંદોલનોનો સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાનો ઠરાવ પસાર થયો, જેની ધૂરા ગાંધીજીને સોંપવામાં આવી. એ અરસામાં ગાંધીજીએ ભારતની પ્રજાનું હિત જાળવવા વાઈસરોય પાસે ૧૧ મુદ્દાની માગણી રજૂ કરેલી અને એમાંની એક પણ નહીં સંતોષાય તો આંદોલન કરશું એવી ચેતવણી પણ આપેલી. એમાંનો ચોથો મુદ્દો મીઠા પરના કરની નાબૂદીનો હતો. ૧૨મી માર્ચ ૧૯૩૦ને દિવસે ગાંધીજીએ ૭૯ સાથીદારો સાથે કૂચ કરીને દાંડીના દરિયા કિનારે મીઠું પકવ્યું. તે પછી તો ઠેક ઠેકાણે દરિયા કિનારે મીઠું પકાવાયું, લોકોએ કર આપ્યા વિના ખરીદ્યું અને સ્વેચ્છાએ જેલવાસ ભોગવ્યો. બ્રિટિશ સરકાર કાનૂન ભંગની વ્યાપકતા અને વિશ્વવ્યાપી પ્રસિદ્ધિને કારણે ત્રાહિમામ્ પોકારી ઊઠી. પોતાની લડતોને અસરકારક બનાવવા ગાંધીજી કેટલાક વ્યૂહ ગોઠવતા એ અહીં સમજી લેવા જરૂરી છે. દાંડી કૂચમાં ગાંધીજીની ગિરફતારી પછી એનું નેતૃત્વ અબ્બાસ તૈયબજી અને તેમના પછી સરોજિની નાયડુ સંભાળે એ આદેશ પાછળ મુસ્લિમ અને મહિલાને આગેવાની આપવાનો ય હેતુ હતો. દાંડી કૂચમાં એક પણ મહિલાનો સમાવેશ નહોતો કરાયો તેનો ખુલાસો માગવા ગયેલાં નારાયણ દેસાઈનાં માતા દુર્ગાબહેનને કહ્યું, 'બ્રિટિશરો આગળ ચાલતી બહેનો પર લાઠી ચાર્જ ન કરે માટે તમે દૂર રહો તેમ ઈચ્છું છું. મને શ્રદ્ધા છે કે અહિંસક ચળવળમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધુ અસરકારક કામ કરશે. એટલે આના કરતાં વધુ પરાક્રમ કરવાનું હશે ત્યારે બોલાવીશ.' અને ખરેખર વિદેશી કાપડની દુકાનો અને દારૂનાં પીઠાંઓ પર પિકેટીંગનું કામ મહિલાઓને સોંપ્યું. આજની ભારતની મહિલાઓ જીવનના દરેક ક્ષેત્રે સમાન તકોના અધિકારી છે તેનાં મૂળ આ સમયમાં નંખાયેલાં. આ આંદોલનોમાં ભાગ લેનારા ભણેલા લોકો જેલ જતાં શીખ્યા, કિશોરોએ ગોળીઓ ઝીલી. વાયવ્ય સરહદ પર નિઃશસ્ત્ર સરઘસ પર ગોળીબાર કરવાનો હુકમ ન ઉઠાવનાર ગઢવાલી જૈજને દસ વરસની સજા થયેલી. એનો સાર્જન્ટ ચંદનલાલ છૂટીને ગાંધીજીને મળવા સેવાગ્રામ આવેલો. આશ્રમનાં સૌથી વૃદ્ધ મહિલા ગંગાબાને ધ્વજ પકડવાના ગુના બદલ લાઠી વાગી. એટલે ગાંધીજી કહે, તમને ગોળી વાગી હોત તો હું નાચત ! કસ્તૂરબાને કહેલું કે તમે જેલમાં અનશન કરો અને મૃત્યુ નીપજે તો હું તમને જગદંબા કહીશ. આમ સેંકડો વર્ષોથી કચડાયેલાં સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકો તમામને જે બીજા સુધારકો વરસોની મહેનતે કેળવી ન શક્યા તે ગાંધીજીના સ્પર્શ એકાદ કૂચ કે આંદોલનમાં ભયની ધૂળ ખંખેરીને ઊભા થતાં જોવા મળ્યાં છે.

એક તરફ ભારતમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ જોર પકડતો જતો હતો તો બીજી તરફ બ્રિટિશ સરકારે નેતાઓ સાથે વાટાઘાટો કરવા તત્પર છે, તેવું સાબિત કરવા ગોળમેજી પરિષદ બોલાવી. ૧૯૩૧માં રાજાએ પસંદ કરેલા હિન્દુ, મુસ્લિમ, શીખ વગેરે કોમોના, રાજાઓના, યુરોપના અન્ય દેશોના અને ઉદ્યોગપતિઓના પ્રતિનિધિઓને લંડન બોલાવ્યા. મૌલાના આઝાદના આગ્રહથી કાંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજી ગયા. આવી વાટાઘાટોમાં લેવાયેલા નિર્ણયોના ભંગ બ્રિટિશ સરકારે પહેલાં કરેલા અને સ્વતંત્રતા અંગે હિન્દુ - મુસ્લિમો વચ્ચે સમાધાન નહોતું થતું, તેથી સ્વતંત્રતા બાબતે ખાસ કર્ઈ લાભ નહીં થાય એ જાણીને જ એ લંડન આવેલા. ગાંધીજી કહે, મુકમ્મિલ આઝાદી અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભારતનો બરાબરીનો મોભો એ બે માગણી સ્વીકારો તો વચગાળાની વાત કરું. જ્યારે બ્રિટિશ સરકારે કહ્યું, વચગાળાની વાત કરો કેમ કે તમે સ્વરાજને લાયક નથી. હિન્દુ-મુસ્લિમો વચ્ચેના અંટસો વધતા હતા તેમાં અંગ્રેજોએ અસ્પૃશ્યોને અલગ મતાધિકાર આપવા લલચાવ્યા. ગાંધીજીએ આંબેડકરને કહ્યું, 'ભારતના ઉત્તર-પૂર્વ અને ઉત્તર - પશ્ચિમમાં મુસ્લિમોની બહુમતી છે. જ્યારે દલિતો તો ગામેગામે છૂટાછવાયા, ગરીબ, અશિક્ષિત અને વધારે ભયમાં મુકાયેલા છે. તમારે એમને કાયમ અછૂત રાખવા છે ? 'You are a born

untouchable, I am untouchable by choice.' એ વિધાનથી આંબેડકરને ગાંધીજીની દૃષ્ટિ વધુ સમજાઈ. છતાં આ મઝાગાંઠનો ઉકેલ તો ગાંધીજીના આમરણાંત ઉપવાસ પછી આવ્યો. સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી ગાંધીજીની ભલામણથી જ નહેરુએ આંબેડકરને પ્રધાનમંડળમાં લીધા અને એ બંધારણ સમિતિના વડા બન્યા. વિરોધી પ્રત્યેની ક્ષમા ભાવનાનો આ વધુ એક પુરાવો. દરિદ્રનારાયણના આ પ્રતિનિધિઓની અંગ્રેજ સરકારે લંડનમાં ભારે હાંસી ઉડાવી, પણ એ ઝેરના કટોરા પી જઈને તેઓ તો ઈંગ્લંડની પ્રજા વચ્ચે રહ્યા. મિલ મજૂરોને મળ્યા. સ્ત્રીઓ અને બાળકો જોડે વાત કરીને તેમને કહ્યું કે અમે બ્રિટિશ પ્રજાના વિરોધી નથી, શાસનકર્તાના શોષણના વિરોધી છીએ. આમ એમણે તો પ્રજાનાં દિલ જીત્યાં, અને એથી જ તો દેશવાસીઓને કહ્યું, 'ગોળમેજી પરિષદમાંથી ખાલી હાથે આવું છું, પણ મેલા હાથે નહીં.' એ વિધાન પાછળનો ગાંધીજીના મનનો વિષાદ મનમાં ભરીને ચોથા દિવસની કથાનું સમાપન થયું.

પાંચમા દિવસની કથામાં નારાયણભાઈએ પ્રસંગોના વિવરણને બદલે ગાંધીજીના જીવનના નિયોડરૂપ એમની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ આપણી સામે ધરી તે યોગ્ય જ થયું. ગાંધીજીની ૭૯ વર્ષની આયુમાં છેલ્લાં ૫૦ વર્ષો પ્રવૃત્તિથી ઠસોઠસ ભરેલાં હતાં, જેમાં અનેક પ્રકારના ભેજવાળા લોકો સાથે કામ પાડવાનું હતું તેથી મતભેદો તો થાય જ, છતાં મનભેદ ન થતા એટલે કોઈ સાથે અંગત સંબંધો ન બગડ્યા. જેની સાથે મતભેદ થાય એના પણ ગુણો શોધે, વિચારો પારખે અને એમાંથી ય સારું ગ્રહણ કરે. પોતાના વિરોધીઓ પ્રત્યે ગાંધીજીને કશો વિરોધ નહોતો, એટલે જ તો ૧૯૨૪માં એમના એપેન્ડિક્સના ઓપરેશન વખતે ત્રણ સગાંની બાંધધરીની જરૂર હતી ત્યારે તિલક અને ગોખલેના શિષ્યો, પણ પોતાને ગાંધીજીના વિરોધી ગણતા એવા એન. સી. કેળકર અને શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી તથા ખાદી ભંડારના ચોથા વર્ગના કર્મચારી હરિભાઈને પોતાના મૃત્યુના ખબર દુનિયાને આપવાની જવાબદારી સોંપી. સામા માણસના વિચારો સાથે મેળ ન પડે, પણ એને વ્યક્તિ તરીકે પોતાના સગા માની શકવાની શક્તિ ગાંધીમાં જ જોવા મળે છે.

આ મહામાનવે કદી 'મહાત્મા' હોવાનો દાવો કર્યો નથી. સિદ્ધ હોવાનો દાવો ય કર્યો નથી. એક માત્ર સાધક હતા. હા, સાધનાથી સત્યની એક પછી એક ટૂંકો ચડતા ગયા. એક ખ્રિસ્તી પ્રશંસક બહેને કહ્યું, 'ખ્રિસ્તી ધર્મના ત્રણ મુખ્ય આદેશો તમે બરાબર પાળી બતાવ્યા : Love one another; Love thy neighbour as thyself; and, Love thy enemy.' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, 'મેં એક બીજાને પ્રેમ કર્યો છે, પડોશીને પણ પ્રેમ કર્યો છે, પણ ત્રીજો આદેશ નથી પાળ્યો. કેમ કે, I know no enemies.' કેવા અજાતશત્રુ હતા એ ?!

ગાંધીજીનો બીજો મોટો આગ્રહ હતો સાધનશુદ્ધિનો, જેનું પાલન બધા ન કરી શકતા. ખાસ કરીને રાજકારણમાં. બીજા નેતાઓને પોતાના વર્ગનું કલ્યાણ અને ઉદ્ધાર કરવાની ઈચ્છા રહેતી, જ્યારે ગાંધીજી આખા સમાજનું કલ્યાણ કરો તો એના એક અંગનું પણ ભલું થશે એમ માનતા. આંબેડકરની 'અસ્પૃશ્યોનું જ કામ કરો તો હું તમારી પાછળ ચાલું' અને જિન્હાની 'મુસ્લિમોના જ નેતા બનો તો તમે અમારા નબી' એવી માગણી પાછળ ગાંધીજીને તેમના 'જ'ની મર્યાદાનો વાંધો હતો. ૧૯૪૨ની 'ભારત છોડો' ચળવળ પછી બનાવો બહુ ઝડપથી બનતા રહ્યા. બીજા વિશ્વ યુદ્ધના અંતે બ્રિટનમાં ચૂંટાઈ આવેલી મજૂર પક્ષની સરકારે ભારતને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં જ પોતાનું ભલું જોયું.

નોઆખલીના હત્યાકાંડની હકીકતો જગજાહેર છે, પણ એનાં મૂળ ચાર નેતાઓએ કરેલા વિધાનોમાં છે તે બહુ ઓછા લોકોને જાણ હશે. ૧૯૪૬માં મુસ્લિમ લીગના Direct Action Dayના ઠરાવ વખતે જિન્હા બોલ્યા, 'અત્યાર સુધી બંધારણીય રીતો અજમાવી. અંગ્રેજો પાસે શસ્ત્રો છે, કાંગ્રેસ પાસે સત્યાગ્રહ છે, તો આપણી પાસે પિસ્તોલ છે તેનો ઉપયોગ કરવાનો સમય આવી ગયો છે.' લિયાકતઅલી ખાને everything extra constitutional કરવાનું સૂચવ્યું. બંગાળના નિઝામુદ્દીને કહ્યું કે અમારી પાસે અહિંસાની મર્યાદા નથી અને વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતના નેતાઓ કહે, લોહીની નદી વિના પાકિસ્તાન નહીં મળે. મુસ્લિમ લીગની મિનિસ્ટ્રી કલકત્તામાં હતી માટે ત્યાં direct action શરૂ થયું અને ઉપરોક્ત ચારેય વિધાનોને મૂર્તિમંત કરતી ભીષણ હત્યાઓ થઈ. પછી તેનો બદલો લેવા નોઆખલીનો હત્યાકાંડ થયો, જેને રોકવા તત્કાલીન

સરકાર નિષ્ફળ ગઈ. ગાંધીજી અને એમના સાથીદારો જેના પર અત્યાચાર થયો એમને નિર્ભય બનવા અને જેણે અત્યાચારો કર્યા એમને પોતાના ધર્મનો ખરો અર્થ સમજવા આજીજી કરવા ગામેગામ ફર્યા. જરૂર લાગી ત્યારે ઉપવાસ પણ આદર્યા. છેવટ શાંતિ સ્થપાઈ. જે કામ લશ્કરની બટાલિયન ન કરી શકી તે આ મુકીબર લોકોએ કર્યું. અહીં એ નોંધવું જરૂરી છે કે નોઆખલીમાં જેટલા હિન્દુઓની હત્યા થઈ તેના કરતાં દોઢ ગણા મુસ્લિમોની હત્યા બિહારના છ જિલ્લાઓમાં થયેલી.

સત્તાની ફેરબદલી કરવાના આશયથી લૉર્ડ માઉન્ટબેટન ભારત આવ્યા ત્યારે જોયું કે કૉંગ્રેસને અવિભાજિત ભારત મળે તેવી ઈચ્છા હતી, પણ મુસ્લિમ લીગને વિભાજિત દેશમાંથી અલગ પાકિસ્તાનથી કંઈ ઓછું ખપતું નહોતું. ગાંધીજી સોલોમનના ન્યાયમાં માનતા હતા. એક દેશના ભાગલા ન પડે તે માટે સરકાર પાસે નવ મુદ્દાની રજૂઆત કરી, જેમાં કહેલું, જિન્હાને ભારતના વડા પ્રધાન બનાવો, કારોબારીના બધા સભ્યો પણ એ ભલે પસંદ કરે, દેશના હિતમાં હોય એવા કાયદાઓ ઘડે, રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ તથા મુસ્લિમ લીગ જેવી બિન સરકારી સેનાઓ ન રહેવી જોઈએ, વગેરે સૂચનો આપેલા. સાથે એમ પણ કહેલું કે કૉંગ્રેસના નેતાઓ સાથે હું વાત કરીશ. લોકોને સમજાવવા દેશ આખામાં ફરીશ. છતાં જો મતભેદ થાય તો રાજના પ્રતિનિધિ તરીકે નહીં પણ વ્યક્તિ તરીકે માઉન્ટબેટન નિર્ણય આપે તે સ્વીકારીશું. મૌલાના અબ્દુલ કલામ આઝાદે કહ્યું કે આ વ્યવહારુ સૂચન છે અને જિન્હા પણ સ્વીકારશે. પણ માઉન્ટબેટને કહ્યું, બીજા પણ વિકલ્પો છે. આમ આ શરતો દુનિયામાં કોઈ ન જાણે એની બ્રિટિશ સરકારે કાળજી કરી.

છેવટ સ્વતંત્રતાની ઘડી આવી પહોંચી. જેણે ભારત ભૂખંડ પર એક પણ વખત પગ નહોતો મૂક્યો, એની પ્રજા, એની ભાષાઓ, સંસ્કૃતિ, એની નદીઓ, પહાડો વિષે શૂન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર એવા મિસ્ટર રેડક્લીફને તટસ્થ માણસ ગણાવીને ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેની સીમા રેખા દોરવાનું કામ સોંપાયું. સ્વરાજ્યની ઉજવણીને ઊની આંચ ન આવે તેથી ભાગલા ક્યારે થશે અને સીમા રેખા ક્યાંથી પસાર થશે એ મોડું જાહેર કર્યું. તેથી ડરના માર્યા લોકોએ વધુ હિંસા કરી. સિંધ, વાયવ્ય સરહદ અને પંજાબના ગોરા ગવર્નરોએ માઉન્ટબેટનને પ્રજાની હેરાફેરીનું શું પરિણામ આવશે એનું ચિત્ર નહોતું દોરી આપ્યું અને સરદાર પટેલ તથા નેહરુને કેટલી સંખ્યામાં હિજરત થશે, એનો અંદાજ નહીં હોય. તેથી કહ્યું કે અમે પરિસ્થિતિ સંભાળી લઈશું. પણ એ નિર્ણય ખોટો હતો. તેનાથી લાખોની જાનહાનિ થઈ.

સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી ગાંધીજીની સ્થિતિ સ્વર્ગારોહણ વખતે યુધિષ્ઠિરની હતી તેવી હતી. એમના હિન્દ સ્વરાજનું સ્વપ્ન ચૂર ચૂર થઈ રહ્યું. ‘કાગડા, કૂતરાને મોતે મરીશ પણ સ્વરાજ લીધા વિના પાછો નહીં આવું’ એમ કહીને સાબરમતી આશ્રમ છોડેલો. તો સ્વરાજ મળ્યા પછી કોઈએ પૂછેલું, હવે સાબરમતી જશો ને ? ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો, ‘મારા સ્વપ્નનું સ્વરાજ નથી મળ્યું.’ મનુબહેનની ડાયરીમાં એક નોંધ જોવા મળે છે : તા. ૩૦.૧.૧૯૪૭. આજે બાપુએ કહ્યું, હું પથારીમાં પડ્યો પડ્યો મરું તો છાપરે ચડીને કહેજે, આ માણસ મહાત્મા નહોતો. પણ પ્રાર્થના કરવા જતો હોઉં, કોઈ મને ગોળી મારે ત્યારે મારા મોંમાં રામનામ હોય અને સામા માણસ માટે કડવાશ ન હોય તો કહેજે, એ ભગવાનનો ભગત હતો.

કથાનું સમાપન કરતાં નારાયણભાઈએ કહ્યું કે ધર્મ માત્રનો ઉદ્દેશ માણસને એક બીજાની નજીક લાવવાનો છે. ધાર્મિક સંગઠનોમાં એટલું નુકસાન ન થયું જેટલું વિચારોની જડતાથી થયું. બીજાની વાત ખોટી, મારી સાચી. માથાના આકારની ટોપી બનાવવાને બદલે ટોપીના આકારના માથાં બનાવવાના વિચારથી અધર્મ ફેલાયો. એમાંથી ઝનૂન, ધર્મવિચ્છેદ અને કટ્ટરતાને જન્મ મળે છે. કટ્ટરતા ધર્મના તત્ત્વ કરતાં બાહ્યાચાર અને ચિહ્નો પર વધુ ધ્યાન આપે છે. એને જૂની અને પોતે સમજે એવી વિચારધારામાં જ રસ પડે છે. આપણા દેશની આવી કટ્ટરતાએ ગાંધીની હત્યા કરી. લાહોરમાં એક મુસ્લિમ નેતાએ કહેલું તેમ ગાંધીની હત્યા ગોડસેએ નહીં, એમની વાત ન સાંભળનારા આપણે બધાએ કરી છે.

ગદ્યમય કથા અહીં પૂરી થઈ. પૂર્ણાહુતિ સમયે ગવાયેલ અત્યંત ભાવપૂર્ણ ગીતથી કેટલાંકને એવો અનુભવ થયો કે જાણે તેઓ બિરલા

ભવનના ગાંધીજીનાં પદચિહ્નો પર પગ મૂકીને પ્રાર્થનાભૂમિ તરફ ચાલી રહ્યાં છે. હત્યાના સાક્ષી બન્યા. સ્મશાનયાત્રામાં જોડાયા અને છેવટ રાજઘાટ પર યાત્રા ખતમ થઈ. અદભુત અનુભૂતિ હતી એ. છેલ્લે મૌન સાથે સૌ વિખેરાયા ત્યારે માનવમહેરમણની ઓખના ખૂણા ભીના હતા.

નારાયણભાઈના મુખે ગાંધીકથા અને સ્વરચિત ગીતોને સુંદર સંગીતરચના સાથે તથા મધુર કંઠે સાંભળવી એ એક પર્વની ઉજવણીમાં ભાગ લેવા સમું બની રહ્યું. તે પછી આ આનંદને વાગોળતાં પ્રશ્ન થયો કે ગાંધીના નામ સાથે ‘કથા’ અને ‘નામમાળા’ જેવા રૂઢિગત શબ્દો જોડીને આપણે શું એમને ‘ભગવાન’ની કોટીમાં મૂકવા માગીએ છીએ ? એમના નામે ધર્મ શરૂ કરવો છે ? તો પછી એમનાં મંદિરો બનશે, એમના નામની પથ્થરની મૂર્ત બનશે. દરેક ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પાયાના માનવતાવાદી મૂલ્યો જ પ્રબોધે છે અને એના સ્થાપકો બરાબર એ પ્રમાણેનું જીવન જીવી બતાવે છે. સમય જતાં એ જ ધર્મના અનુયાયીઓ મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું ખોટું અર્થઘટન કરવા લાગે અને ધર્માચરણનો માર્ગ ચાતરી જતા જોવા મળે છે. સદીઓ પછી લોકો એવી દલીલ કરે છે કે ધર્મ સંસ્થાપકો ભગવાનના અવતારો હતા. આપણાથી એમના જેવું જીવન શે જીવાય ? જ્યારે ગાંધીજી તો મોહનમાંથી મહાત્મા બન્યા તે જેવો વિચાર તેવો આચાર કયો તેથી જ. વિનોબાજીએ કહેલું તેમ મહાત્માએ કહ્યું છે તેને પ્રમાણ માનીને ન ચાલો, તમે પોતે જ વિચારીને નિર્ણય કરો. નારાયણભાઈ દેસાઈની કથામાંથી એવો બોધ મળ્યો કે આપણે ગાંધીજીને આપણામાંના જ - મહામાનવ (પણ અતિમાનવ નહીં) ગણીએ. એમની લાક્ષણિકતાઓ જાણીએ અને શક્ય તેટલું આપણા જીવનમાં ઊતારીને એ પ્રમાણે જીવન જીવીએ. આટલું કરીશું તો કથાકારને સાચી દક્ષિણા આપી ગણાશે.

[71 Half Edge Lane, Eccles, MANCHESTER M30 9AZ, U.K.]

સૌ સાહિત્યકારોને વિનંતી

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ દ્વારા પ્રકાશિત ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથશ્રેણીના સાતમા ગ્રંથનું લેખન અને સંપાદનકાર્ય હાલ ચાલે છે. આ ગ્રંથમાં સમાવેશ પામનારા નાનામોટા ૧,૪૬૪ સાહિત્યકારોની નામસૂચિ સાથે, “પરબ”ના મે મહિનાના અંકમાં એ સાહિત્યકારોને વિનંતી કરી હતી કે નામસૂચિના આરંભે છાપેલા માહિતીપત્રકમાં દર્શાવ્યા મુજબ એમના વિશેની માહિતી વિગતવાર લખી મોકલીને આભારી કરે. તેના પ્રતિભાવ રૂપે કેટલીક પ્રાથમિક માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ છે. પરંતુ કોઈ પણ સાહિત્યકાર વિશેના ઇતિહાસ આલેખમાં, એમનું સર્જક વ્યક્તિત્વ શી રીતે ઘડાયું અને એમનાં પરિવાર તેમ જ શાળા-મહાશાળાએ, એમનાં શિક્ષક-અધ્યાપક તથા મુરબ્બી મિત્રો અને વાચનવ્યાસંગે શો પ્રભાવ સર્જ્યો – એ વાતનો નિર્દેશ થવો જોઈએ. એમ થાય તો જે તે સાહિત્યકારની રચનાઓની સામગ્રી અને શૈલીની વિશેષતાઓ પ્રમાણવા - પરબવામાં ઉચિત સહાય મળે.

‘સુન્દરમ્’, ઉમાશંકર જોશી અને નિરંજન ભગત જેવા મૂર્ધન્ય સર્જકો વિશેની આવી માહિતી, એમના વિશે લખાયેલા લેખો, એમણે આપેલી સર્જક કેફિયતો, મુલાકાત - પ્રશ્નોત્તરો વગેરે રૂપે ‘તપોવન’, ‘કવિનો શબ્દ’, ‘થોડુંક અંગત’ અને ‘સ્વાધ્યાયલોક : ૮ : અંગત’ જેવાં સર્જકલક્ષી પુસ્તકોમાંથી મળી રહે છે. પરંતુ સૌ સાહિત્યકારોની આવી માહિતી-સામગ્રી ઉપલબ્ધ બનતી નથી. આમ હોઈને, ‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ના પાંચમા-છઠ્ઠા ગ્રંથમાં સમાવેશ ન પામેલા એવા, ૧૯૩૦થી ૧૯૫૦ દરમિયાન જન્મેલાં સૌ સાહિત્યકારો એમના સર્જક વ્યક્તિત્વના ઘડતર વિશેની સમુચિત માહિતી નીચેના સરનામે મોકલી આપે તેવી વિનંતી છે.

- રમેશ ર. દવે

નિયામક,

કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્વાધ્યાયમંદિર,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૮, ભારત.

બ્રિટનમાં વિકાસની સાથે શેર-શાયરીની ઘૂમ મચાવનાર વહોરા પટેલો

○ શીરીન મહેતા અને મકરંદ મહેતા

પોતાનો વિષાદ અને આકોશ અંદર સમાવીને ગઝલ તથા શેર-શાયરી દ્વારા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને એક ડાયસ્પોરિક જૂથ તરીકે જો કોઈએ ઈંગ્લેન્ડને ધમધમતું રાખ્યું હોય તો તે વહોરા પટેલો છે. વળી સંગીત અને સાહિત્યની મહેફિલોની સાથે તેમના સ્વમાન માટે રુંબેશો પણ કરી છે. તેમણે બ્રિટનના વિકાસમાં પણ પોતાનું આગવું પ્રદાન કર્યું છે. માન્ચેસ્ટરની આસપાસ અને યોર્કશરમાં, છેલ્લાં ૬૦ વર્ષથી, વસી રહેલા ‘બ્રિટિશ વહોરા પટેલો’ પોતાનાં મૂળ વતનનાં સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક અને આર્થિક મૂળિયાં ભૂલી ગયા નથી. તે છે ભરૂચ જિલ્લામાંથી ૧૯૬૦ બાદ સ્થળાંતર કરનારા વહોરા પટેલો. તેઓ કેટલીક દષ્ટિએ સુરતી સુન્ની વહોરા કરતાં જુદા તરી આવે છે; બંનેની જમાતો અલગ છે. આમ છતાં ‘સુરતી’ અને ‘ભરૂચીઓ’ વચ્ચે મહોબત ઘણી છે. નર્મદાની દક્ષિણે વસનાર વહોરા સુરતી સુન્ની વહોરા છે, જ્યારે ભરૂચ જિલ્લો અને વડોદરા જિલ્લાના વિશ્વામિત્રી નદીની દક્ષિણે આવેલાં ગામોમાં વસતા સુન્ની વહોરા મુખ્યત્વે ખેતીના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા હોવાથી ‘પટેલ’ તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ વળી ‘કાનમ’ ગામ પરથી ‘કાનમિયા’ તરીકે પણ જાણીતા છે. તેમનામાં ‘પટેલ’ અટક ઘણી વ્યાપક છે. સુરતી સુન્ની વહોરા પણ મોટી સંખ્યામાં બ્રિટનમાં સ્થળાંતર કરી ગયા છે. પરંતુ અત્રે આપણે ‘સુન્ની પટેલો’ની વિગતો ચર્ચા કરીશું. તેમનાં ડાયસ્પોરાની દાસ્તાન જીવંત અને રોમાંચક છે.

આજે તો બ્રિટનમાં લગભગ ૧૧,૦૦૦ સુન્ની વહોરા પટેલો વસવાટ કરે છે અને તેઓ પૈસેટકે સુખી છે. આ પટેલો કોણ ? તેમની પરંપરા કઈ ? તેઓ કેવા સંજોગોમાં ઈંગ્લેન્ડ ગયા ? શરૂ શરૂમાં તેમણે કેવી મુશ્કેલીઓ અનુભવી ? અને તેમાંથી માર્ગ કાઢીને તેઓ આજે કઈ સ્થિતિમાં છે અને તેમની શી સમસ્યાઓ છે તેની વાત અત્રે કરવી છે. આ રીતે ઇતિહાસને સાંપ્રત પ્રવાહો સાથે સાંકળવામાં આવ્યો છે.

પાર્શ્વભૂમિકા :

ગુજરાતની વહોરા કોમ અસલમાં હિન્દુ હતી. પણ ૧૫મી સદીની શરૂઆતથી ઈસ્લામના સમતાવાદી ઉપદેશોને લીધે વહોરાઓએ ઈસ્લામ ધર્મ અપનાવ્યો અને મહેનતકશ ખેડૂતો તરીકે તેમણે નવી કારકિર્દી શરૂ કરી. તેઓ ભરૂચ શહેર ઉપરાંત જિલ્લાના અંકલેશ્વર, હાંસોટ, વાગરા, જંબુસર, આમોદ, ઝઘડિયા, નાંદોદ, સાગબારા અને વાલિયા તાલુકામાં સ્થાયી થયા. પાલેજ, ઘોડી, ટંકારિયા, બંબુસર, ને મનુબર (ભરૂચ તાલુકો) તથા ટંકારી (નાંદોદ તાલુકો) જેવા ગામોના નામ પરથી પટેલો તેમની આ પ્રમાણે અટક ધરાવે છે. વાગરા તાલુકાના એક ગામનું નામ ‘વિલાયત’ છે. એક ગામનું નામ ‘કલમ’ છે. ભરૂચ તાલુકાના એક ગામ ‘પગુયણ’ પરથી પણ અટક પડી છે. આ છે પટેલોનો પોતાના વતન પ્રત્યેનો લગાવ !

મુંબઈ સરકારે ૧૮૭૭માં પ્રસિદ્ધ કરેલ ગંથ ‘ગઝેટિયર ઓફ ધ બૉમ્બે પ્રેસિડન્સી, સુરત એન્ડ ભરૂચ’ તેમ જ ૧૮૯૮માં પ્રસિદ્ધ કરેલ ગંથ ‘ગઝેટિયર ઓફ ધ બૉમ્બે પ્રેસિડન્સી : ગુજરાત પોપ્યુલેશન : મુસલમાન એન્ડ પારસી’માં વહોરા પટેલો વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપી છે. તે મુજબ :

‘ભરૂચ જિલ્લાના ગામોમાં વહોરાઓ મોટી સંખ્યા ધરાવે છે. તેમની ભાષા, રહેણીકરણી, રૂપરંગ અને શરીરના બાંધા હિન્દુ ખેડૂતોને મળતા આવે છે. તેઓ ઘણા કુશળ અને મહેનતકશ ખેડૂતો છે તથા આનંદી અને મળતાવડા સ્વભાવના છે. તેમની સ્ત્રીઓ ચપળ, ઉદમી, વાચાળ અને રૂપરંગે દેખાવડી છે. સ્ત્રીઓ સુંદર રીતે ભરતકામ અને વણાટકામ કરે છે અને ખેતરોમાં મદદ કરાવે છે. ઘરમાં ચલણ સ્ત્રીઓનું છે. વહોરા પટેલોનું સામાજિક બંધારણ અલગ છે. તેઓ સુરતી સુન્ની વહોરાઓ સાથે બેટી-રોટીનો વ્યવહાર રાખતા નથી, પણ તે સિવાયના તમામ વ્યવહારો સાચવે છે. હિંદુ ખેડૂતો તેમને બહુ માન આપે છે. ભરૂચ જિલ્લાના તમામ ગામોમાં વહોરા પંચાયતોના વડા પટેલ હોય છે.’

ભરૂચ જિલ્લાનો કપાસ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. વહોરા પટેલો કપાસ ઉપરાંત જુવાર, તુવેર, ઝાંગર, મગફળી, તલ અને ચણાનું વાવેતર કરતા. પણ તેની સાથે કૃષિ સાથે સંકળાયેલ ‘રૂરલ ટ્રેડિંગ એન્ડ માર્કેટીંગ’માં પણ તેઓ પાવરધા હતા. બીજી તરફ ભરૂચ જિલ્લો કપાસના

ભડ તરીકે મશહૂર હોવાથી તેની જાત સુધારવા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પનીની સરકારે ત્યાં ‘કોટન એક્સપરિમેન્ટલ ફાર્મ્સ’ શરૂ કર્યા અને તેના ઉપરી તરીકે જેમ્સ લેન્ડન નામના અંગ્રેજને નીમ્યો. તેણે ૧૮૫૫માં ભરૂચમાં હિંદની સૌ પ્રથમ જિનીંગ એન્ડ સ્પીનીંગ મિલ સ્થાપી. તેની મશીનરી માન્ચેસ્ટરમાંથી આયાત થઈ હતી. લેન્ડને સ્થાપેલી મિલને પરિણામે કપાસની માંગ ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ અને ત્યાર બાદ મુંબઈ અને અમદાવાદમાં મિલઉદ્યોગ ખીલતાં ભરૂચના કપાસમાં તેજી આવવા લાગી. તે સમયના રેકર્ડ્સ મુજબ, ‘ભરૂચ જિલ્લામાં કપાસનું વાવેતર કરનાર કણબી અને વહોરા ખેડૂતો લેન્ડનની મિલે કપાસ વેચે છે.’ પાછળથી જ્યારે અમદાવાદમાં ૧૮૬૧માં સૂતરાઉ કાપડની મિલ સ્થપાઈ ત્યારે પણ તેની મશીનરી લીવરપુલથી આયાત થઈ હતી. ૧૯૦૮માં ભરૂચ શહેરમાં સાત જિનીંગ એન્ડ પ્રોસીંગ અને ચાર સૂતરાઉ કાપડની મિલો હતી. ૧૯૩૯માં ‘ગ્રીન્સ કોટન’ ઉપરાંત ભરૂચ જિલ્લામાં જિનીંગનાં ૫૭ કારખાનાં હતાં. વળી સમગ્ર જિલ્લો હાથવણાટ, ભરતકામ, છાપકામ, હોટેલો અને બેકરીઓ બદલ જાણીતો હતો. વહોરાઓ મૂળભૂત રીતે ભલે ખેડૂત હોય, પણ તેમનામાં રહેલી કોઠાસૂઝને લીધે તેઓ શિક્ષણ અને પોલીસ ખાતા સહિત નોકરી અને ધંધાધાપામાં કમાયા હતા. ગઝેટિયર મુજબ : ‘ભરૂચ જિલ્લાના સુન્ની વહોરા પટેલો ઉદમી અને કરકસરિયા હોવાથી તેઓ આર્થિક દષ્ટિએ ઉન્નત થયા છે.’

વીસમા સૈકાની શરૂઆતમાં પટેલોએ તેમનાં બાળકોને મદ્રેસાઓ ઉપરાંત ગુજરાતી શાળાઓમાં મોકલવા શરૂ કર્યા. કેટલાક પટેલો હાઈ સ્કૂલ સુધીનું ભણીગણીને સરકારી શાળાઓમાં શિક્ષક થયા. ભરૂચ શહેરમાં નગરપાલિકા તો છેક ૧૮૫૨માં સ્થપાઈ હતી. પણ ત્યાર બાદ હિંદના વાઈસરૉય લૉર્ડ રિપને ૧૮૮૪માં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો પસાર કરતાં ચૂંટણીનું તત્ત્વ દાખલ થયું. તેનો લાભ લઈને કેટલાક જાગૃત અને શિક્ષિત પટેલો નગરપાલિકા તેમ જ લોકલ બૉર્ડો જેવી જાહેર સંસ્થાઓમાં દાખલ થયા. આ રીતે તેમનો એક નાનો પણ વજૂદવાળો નવો બૌદ્ધિક મધ્યમવર્ગ શરૂ થયો. ઘણા બૌદ્ધિકો સુરતના “ગુજરાતમિત્ર”, વડોદરાના “સયાજી વિજય”, અમદાવાદના “પ્રજાબંધુ” તથા “ભરૂચ સમાચાર”માં લેખો પ્રસિદ્ધ કરતા.

આ મધ્યમવર્ગી બૌદ્ધિકોએ વહોર પટેલોમાં સામાજિક અને રાજકીય ચેતના પ્રગટ કરી. જેમ કે કંથારિયાના ખાન બહાદુર અલીભાઈ પટેલે ૧૯૧૬માં એલએલ.બી. થયા બાદ ભરૂચમાં વકીલાત શરૂ કરી અને ત્યાર બાદ ૧૯૨૩માં મુંબઈ લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીના ચૂંટાયેલા સભ્ય તરીકે ફરજો અદા કરી. તેમણે ભરૂચમાં અંજુમને ઈસ્લામ ઉપરાંત શાળા અને લાયબ્રેરીની સ્થાપના કરી. તેમની અગાઉ ખાન બહાદુર વલીબક્ષ પટેલ ૧૯૦૦માં સ્નાતક થઈને રેવન્યુ ખાતામાં જોડાયા હતા. ભરૂચ જિલ્લાના સુન્ની વહોરાઓમાં તેઓ પ્રથમ પહેલા ગ્રેજ્યુએટ હતા. તે જ પ્રમાણે ઈબ્રાહિમ દાદાભાઈ ‘બેકાર’ મોટા ગજાના બૌદ્ધિક અને સાહિત્યકાર હતા. તેઓ વિદ્યાધિકારી હોવા ઉપરાંત પત્રકાર અને સાહિત્યકાર હતા. તેમનો જન્મ ભરૂચ જિલ્લાના ખાનપુરમાં, પણ કર્મભૂમિ સુરતને બનાવી હતી. તેમણે ૧૯૩૨માં ‘મુસ્લિમ સાહિત્ય મંડળ’ની સ્થાપના કરી હતી. તેઓ જબરા શાયર અને સાહિત્યસર્જક હતા. મુશાયરાઓમાં ઝળકી ઊઠતા. ગુજરાતના વિખ્યાત હાસ્યલેખક જ્યોતીન્દ્ર દવે તથા ગાંધીવાદી નવલકથાકાર રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ ‘બેકાર’ની ઘણી તારીફ કરી છે. દીપક બારડોલીકરે (મુસાજી ઈસબજી હાફિઝજી) ૧૯૮૪માં કરાંચીથી પ્રસિદ્ધ કરેલ ગંથ ‘સુન્ની વહોરા : ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને સિદ્ધિઓનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ તેમ જ ૧૯૯૮માં વડોદરાથી પ્રસિદ્ધ કરેલ ગંથ ‘વહોરા વિભૂતિઓ’ ગુજરાતના વહોરાઓ ઉપરાંત ભરૂચી વહોરા પટેલો ઉપર પણ સારો પ્રકાશ પાડે છે. ‘બેકારે’ ગઝલો, હાસ્યલેખો અને કટાક્ષિકાઓ દ્વારા ગુજરાતમાં સાહિત્ય અને સંસ્કારનું સિંચન તો કર્યું જ, પણ તેમણે ૧૯૫૪માં પ્રસિદ્ધ કરેલ ગંથ ‘પટેલ ડિરેક્ટરી’એ તો ભરૂચ જિલ્લાના સુન્ની પટેલો ઉપર નવો અને વેધક પ્રકાશ પાડ્યો છે. આ ઉપરાંત, ‘ગુમનામ’ નામના કવિએ ૧૯૪૦માં ‘બર્ઝમે ગુમનામ’ નામની સંસ્થા સ્થાપીને અનેક મુશાયરાઓનું આયોજન કર્યું હતું.

આમ, ભરૂચ જિલ્લાના પટેલોએ બ્રિટનમાં સ્થળાંતરો કર્યા તે પહેલાં તેમનાં પૂર્વજોએ ગુજરાતમાં રાજકીય, સામાજિક અને સાહિત્યિક ચેતના પ્રગટ કરી હતી. આજે લૉર્ડ આદમ પટેલ, સિરાઝ પટેલ, સૂફી મનુબરી, ઈન્તિયાઝ પટેલ, મહેક ટંકારવી અને અદમ ટંકારવી જેવા ડાયસ્પોરિક પટેલોએ બ્રિટનમાં જે ધગશથી રાજકીય, સાહિત્યિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવી છે તેના અસલ મૂળિયાં તેમના બાપદાદાઓએ ભરૂચ જિલ્લામાં રોપ્યાં હતાં. ગુજરાતના વિદ્વાન લેખક અકબરઅલી સૈયદકૃત ત્રણ દળદાર ગંથો ‘ગરવી ગુજરાતનાં ગૌરવવંતા મુસ્લિમો’ આ કથનના સચોટ પુરાવા રૂપ છે. ૧૯૩૦ અને ૧૯૬૦ના સમયગાળા દરમિયાન થઈ ગયેલા શાયરો અને બ્રિટનના નવોદિત શાયરો વચ્ચે પરંપરાઓની એક કડી અતૂટ છે. જેમ કે ‘બેકાર’ અને બ્રિટનના સાહિત્યકારો રચિત કેટલીક કૃતિઓ વચ્ચે ઘણું સામ્ય પ્રવર્તે છે. બ્રિટનના સાહિત્યકારોએ ‘બેકાર’ના સ્પિરીટને એ દેશને અનુરૂપ થઈને આગળ ધપાવ્યો છે. તેને સમજવા ‘બેકાર’ની કૃતિઓની કેટલીક કડીઓ ટાંકીશું :

(૧)

કોણ કે’ છે કે અમારા બોલવામાં દમ નથી
કોણ કે’ છે કે અમે નિર્ધારમાં મક્કમ નથી
છે દરજજો કમ અમારો એનો કંઈ હમગમ નથી
પણ અમારી પાવલી, તમ રૂપિયાથી કમ નથી.

(૨)

હું જ એ ‘બેકાર’ છું, દર્શન કરીને ધન્ય થા,
ઓળખ્યો જો ના મને તો, જા તું ગુજરાતી નથી.

આવી વ્યાપક ભૂમિકાને આધારે હવે બ્રિટનમાં વસવાટ કરતા વહોરા પટેલોની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ તેમ જ તેમની ઊર્મિઓ અને તેમનાં સ્પંદનોની વિગતે ચર્ચા કરીશું.

બ્રિટનમાં સ્થળાંતર :

ગુજરાતમાં એક એવી ખોટી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે વહોરાઓ એવા તો ગરીબ અને બેહાલ હતા કે તેમણે પેટનો ખાડો પૂરવા બ્રિટનમાં સ્થળાંતર કર્યું હતું. પરંતુ અગાઉ દર્શાવ્યું છે તે મુજબ તેઓ ઉદ્યમી હોવાથી નિઃસહાય નહોતા. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછીના બે-ત્રણ દાયકાઓ દરમિયાન તો સમગ્ર દેશ ગરીબ હતો ! બીજાં ડાયસ્પોરિક જૂથોની જેમ પટેલોનું જીવનધોરણ પણ નીચું હોય તે સ્વાભાવિક છે. ઘણાખરા નીચલા મધ્યમવર્ગીય હતા. ખરું જોતાં તો ઈંગ્લંડની જાહોજલાલીથી તેમ જ ‘પાવલી અને રૂપિયા’ની સરખામણીમાં શિલિંગ અને પાઉન્ડનું મહત્ત્વ સમજવાથી વહોરાઓએ ૧૯૫૦ બાદ બ્રિટનમાં સ્થળાંતરો કર્યા હતા. અલબત્ત, મોટા ભાગના અર્ધશિક્ષિત ખેડૂતો અને શ્રમજીવીઓ હતા. પરંતુ તેની સાથે સાથે આદમ પટેલ અને સિરાઝ પટેલ જેવા ગ્રેજ્યુએટો તથા અદમ ઘોડીવાળા તથા મહેક ટંકારવી જેવા કાંલેજના પ્રૌફેસરોએ પણ ઈંગ્લંડમાં સ્થળાંતર કર્યા હતાં. પાછળથી, આદમ પટેલની અનેકવિધ સેવાઓની કદર કરીને, બ્રિટિશ સરકારે તેમને ‘લૉર્ડ’નો ખિતાબ એનાયત કર્યો હતો.

સૌ વસાહતીઓ બોલટન, બ્લેકબર્ન, બાટલી, પ્રેસ્ટન, ડ્યુસબરી, ડારવેન, બ્રેડફર્ડ, માન્ચેસ્ટર, કોવેન્ટ્રી, શેફિલ્ડ અને લેન્કેશર જેવા મિલ ઉદ્યોગના ધામ સમાન મિડલેન્ડ્સ અને પેન્નાઈન્સ [Pennines] વિભાગોમાં સ્થાયી થયા. સૂતરાઉ કાપડની મિલો અને આનુષંગિક ઉદ્યોગથી છેક ૧૯૮૦માં સૈકાની શરૂઆતથી આ નગરો ધમધમતાં હતાં. તે એટલે સુધી કે મુંબઈ અને અમદાવાદની મિલ મશીનરીઓની નિકાસ પણ લંડન મારફત આ નગરો કરતાં. આજે તો ઈંગ્લંડનો કાપડ ઉદ્યોગ અને તેનાં કારખાનાં તદ્દન પડી ભાંગ્યાં છે. પણ વહોરા પટેલો લગભગ ૧૯૫૦ બાદ મિલમજૂર તરીકે સ્થળાંતર કરી ગયેલા. હજુ બીજા વિશ્વયુદ્ધની ખતરનાક અસરો ઈંગ્લંડમાં ચાલુ હતી અને મજૂરોની તંગી હતી. તેથી ઈન્ડિયાથી સ્થળાંતર કરનારાઓને શરૂ શરૂમાં સરળતાથી જોબ વાઉચર મળી જતા. નવા વસાહતીઓ અંગ્રેજી ભાષા ઉપરાંત ત્યાંની વિચારસરણી અને જીવનપદ્ધતિથી તદ્દન અજાણ્યા હતા. ભણેલાઓ તો વધારે મૂંઝવણ અને અકળામણ અનુભવતા હતા. ઠંડી કહે કે મારું કામ, અને વળી સખત મહેનત-મજૂરી કરવી પડતી. માત્ર પુરુષો જ ગયા હતા. આમ છતાં વતનની યાદ આવતાં આંખમાંથી આંસુ આવી જતાં. શાયરો તે સમયની સામૂહિક

લાગણીને તેમના સર્જનોમાં પણ કંડારી લેતા. તેનાં કેટલાંક નમૂના નીચે મુજબ છે.

બોલટનના કવિ સૂફી મનુબરીએ એ ઔદ્યોગિક નગરનો તેમ જ ગુજરાતનો સ્પિરીટ હૂબહૂ રીતે નીચેની પંક્તિઓ દ્વારા ખડો કર્યો છે. તેમાં વસાહતીઓની વ્યથા તાદૃશ્ય થઈ છે.

બોલટન છે યુ.કેનું ગામ
બોલટન છે મિલોનું ધામ
બોલટનનો ઈસપ અભરામ
બોલટનમાં છે ગંગારામ
બોલટનમાં છે બેહદ કામ
બોલટનમાં કોઈ મળે ના રમતારામ
બોલટનમાં બસ કામ ને કામ
બોલટનમાં વસે છે ગુજરાત
બોલટન જાણે ગુર્જર ધામ
બોલટનમાં કાઉબૉય પિક્ચર
બોલટનમાં આવે રામ ઓર શ્યામ
બોલટન ‘સૂફી’ છોડે ક્યાંથી ?
બોલટન એનું ઘર ને ધામ.

ચોર્કશરના બાટલીમાં વસતા કવિ મુલ્લાં મનમોજી પોતાનો વિષાદ નીચેની પંક્તિમાં વ્યક્ત કરે છે :

દોરવું છે માનવીનું ચિત્ર દોરાતું નથી
આંકવું છે માનવીનું મૂલ્ય આંકાતું નથી
વાત શું કરવી અમારી મજબૂરીની દોસ્તો
ખેલવા સમ જિંદગીના ખેલ ખેલાતું નથી
બાટલી છે ગામ ‘મુલ્લાં’નું એ પીવાની નથી
છે નશામાં મસ્ત એને કાંઈ સમજાતું નથી.

બોલટનના શાયર હારૂન પટેલે તેમની એક ડાયસ્પોરિક ગઝલ નીચેની પંક્તિમાં રજૂ કરી છે :

એ રડે છે એકલો ખૂણે બેસી, જે બધાને અહીં હસાવી જાય છે
જેને પૂછો કહે મજામાં છું, કોઈ સાચું તો ક્યાં બતાવી જાય છે ?

બ્રિટનમાં પ્રથમ પેઢીના વસાહતીઓ :

૧૯૬૦થી ૧૯૮૦ સુધીનો તબક્કો પ્રથમ પેઢીના વસાહતીઓનો હતો. ૧૯૬૦ના દાયકામાં સ્થળાંતર કરનાર માત્ર મજૂરો જ નહીં પણ આદમ પટેલ, સિરાઝ પટેલ ‘પગુથનવી’ અને મહેક ટંકારવી જેવા યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટો પણ હતા. પાછળથી અદમ ટંકારવી (ઘોડીવાળા) અને ઈન્તિયાઝ પટેલ જેવા બૌદ્ધિકો પણ જોડાયા હતા. વળી લગભગ ૧૯૭૫ બાદ કાંઈક સ્થિર બનતાં સ્ત્રીઓએ પણ સ્થળાંતર કર્યા હતાં.

પ્રથમ પેઢીના વસાહતીઓને બ્રિટનના ‘એશિયન ઇમિગ્રેશન કાયદાઓ’ અને ગોરી પ્રજાના રંગભેદ પર રચાયેલા જુલમો સહન કરવા પડ્યા હતા. પ્રેમીલા પારેખ અને ભીખુ પારેખે ૧૯૭૬માં સંપાદિત કરેલા ગ્રંથ ‘The Nature of Cultural Conflict and Ways to Deal With It’ મુજબ હિંદમાંથી આવેલા પ્રથમ પેઢીના વસાહતીઓનાં ધર્મ, ભાષા અને સંસ્કારો બ્રિટનની પ્રજા કરતાં સાવ જુદાં હતાં. બીજી તરફ, ૧૯૬૫માં કરમાડ ગામના આદમ પટેલ મિલ કામદાર તરીકે બ્લેકબર્ન ગયા તે પહેલાં તેઓ વડોદરાની મ.સ. યુનિવર્સિટીમાંથી ગ્રેજ્યુએટ થયા હતા. તેઓ સમાજવાદી વિચારસરણીથી ઘણા પ્રભાવિત થયા હતા. તેઓ માત્ર વહોરા સમાજ માટે જ નહીં, પણ તમામ એશિયનોના નાગરિક, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય અધિકારો માટે ઝઝૂમી રહ્યા છે. તેઓ સ્થાનિક ‘રેશિયલ ઈક્વોલિટી કાઉન્સિલ’ના મોટા અગ્રેસર છે. તેમણે ૧૯૬૫માં ‘કમ્યુનિટી રિલેશન્સ કાઉન્સિલ’ની સ્થાપના કરી હતી. શરૂઆતથી જ તેઓ લેબર પક્ષના સક્રિય સભ્ય હતા. તે જ પ્રમાણે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી બી.એ.ની ડિગ્રી હાંસલ કર્યા બાદ જાણીતા શાયર અને સામાજિક કાર્યકર સિરાઝ પટેલ ૧૯૬૩માં ઈંગ્લંડ ગયા હતા. આવા બૌદ્ધિકોએ વિવિધ

ક્ષેત્રોમાં પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી. તે સમયે વહોરા વસાહતીઓની કેવી હાલત હતી તેનું શબ્દચિત્ર દોરતાં સૂફી મનુબરીએ તેમના લેખ ‘વાતો ગઈ કાલની, યાદો ભૂતકાળની’માં ચોટદાર અને નિખાલસ ભાષા અને શૈલીમાં લખ્યું છે :

‘ભરૂચ જિલ્લાના આગંતુક પટેલો યુ.કે.ના નવા વાતાવરણથી અજાણ હતા. ભાષા અને રહનસહનની રીતભાતથી અજાણ પુરુષો અને પાછળથી આવેલી ઓરતો ઠંડીમાં થરથરતાં. સ્ત્રી પણ ઘણો પડતો. મકાનો બરાબર વ્યવસ્થિત ન હતાં. ભાષાની હાડમારી હતી તેથી આંગળીને ઈશારે ઓરતો કામ લેતી. અમુક શબ્દોના સહારે માર્કેટમાં ટોમેટો, પોટેટો, વી-જો વગેરે બોલતી થઈ. પુરુષો પણ ભોટ હતા. આ બાઘડબિલ્લા જેવી દેખાતી પ્રજા ટોળામાં વસેલી એટલે અહીં પણ અબાબીલ્લા જેવી. ગામડાંમાંથી આવા પ્રગતિશીલ દેશમાં વાસણ, વાસીદું ને ભેંસ દોહતાં દોહતાં આવીને અજાણી પ્રજા સાથે રહેવું અને હરવું, ફરવું, કામ કરવું એ પણ હિંમતનું કામ હતું. અહીંના કેટલાક શાણા અને સમજુ અંગ્રેજો અમારા જેવા લલ્લુપંજુઓને જરૂરત પ્રમાણે સગવડો કરી આપતા અને અમારા ઈશારાની વાત સમજી જતા. થર્ડ વર્લ્ડના લોકો આવા પ્રગતિશીલ દેશમાં આવે તો સ્વાભાવિક છે કે શરૂઆતમાં ઊંડાડૂકા જેવા લાગે. ... મોટા ભાગના પટેલો ફેક્ટરીઓમાં કામ કરતા. દેશના ઝૂરાપાની વાત કરતા. દેશમાં ચીકન અને પૂરી વગેરે ખાતા તેને યાદ કરતા. તે વખતે બોલટનની ચારે બાજુ મિલો જ મિલો હતી. માન્ચેસ્ટરની જેમ બોલટન પણ મિલોનું ધામ હતું. અમારા ગામના જવાનો બધા જ ટેક્સટાઈલ મિલોમાં કામ કરતા. થોડું ઘણું ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભણીને દેશમાં રોટલા અને ઓટલા તોડનારા, માબાપનું કામ નહીં માનનારા અહીં આવી તે રાતપાળી કામે લાગેલા. આ ખોટા રૂપિયા યુ.કેના બજારમાં ચાલ્યા તો ખરા, પણ એમનું છઠ્ઠીનું દૂધ નાકે આવી ગયેલું. પઠાણ જેવા મજબૂત દેખાતા વહોરાઓ ડાહ્યાડમરા થઈ ગયા. આ તો સૂફી વચ્ચે સોપારી જેવું થઈ ગયું. એક તરફ ફેમિલીઓને બોલાવાની, બીજી તરફ રાતપાળી કામ અને ભાષાની તકલીફ. નવી બોલાવેલી ફેમિલીઓને અહીં બંધ બારણે રહેવું ગમતું નહીં. કોલસાના ફાયર પાસે બેસીને વતનને યાદ કરતી.’

આ વાત માત્ર વહોરા પટેલોને લાગુ પડતી નથી. તે સમયે કેટલાયે હિન્દુ વસાહતીઓ મિડલેન્ડ્સમાં વસ્યા હતા. ધીમે ધીમે હિન્દુ અને મુસલમાન સ્ત્રીઓ અંગ્રેજી બોલતી થઈ. કટાક્ષ અને હાસ્યથી ભરપૂર કવિતા રચીને સિરાઝ પટેલે તે સમયના વાતાવરણને તાદૃશ્ય કરતાં કેટલીક ગઝલો રચી છે, જેમાંની અત્રે બે કૃતિઓ પ્રસ્તુત છે :

(૧)

છે ઘણા એવા કે જેઓ યુગને પલટાવી ગયા.

ટીમરૂ - આસેત્રી પીતા હતા જે દેશમાં
તે હવે સિગરેટ ને પાઈપ પર આવી ગયા
દાઢી મૂંઝાવીને જુઓ એ રોફમાં આવી ગયા
અભરામ ડોસા દેશમાં સૂટ ટાઈ પણ પહેરી ગયા
ઉંમર હતી પાંસેઠની ને દાંત પણ નક્લી હતા
તે વતનથી સુંદરી પરણીને અહીં આવી ગયા
મોલવી સાહેબ પણ અહીં એટલા સુધરી ગયા
કે દીકરીને દહેજમાં એ વીડિયો આપી ગયા
ઘોળા દહાડે ધંધો બે-નંબરનો જે કરતા હતા
તે હવે તો ગામની પટલાઈમાં આવી ગયા
રાજકારણ લોકસેવા, નોકરી છોડી હવે
‘સિરાઝ’ પણ લાઈનમાં અંતે અહીં આવી ગયા.

(૨)

ઈંગ્લિશ શીખવા જાય છે.

‘વૉટ’ ને ‘વાય’માં ગૂંચવાય છે
લ્યો, મણિબહેન ઈંગ્લિશ શીખવા જાય છે
BUT લખીએ તો એ BUT વંચાય છે

CUT લખીએ તો એ CUT વંચાય છે

કિન્તુ જ્યારે PUT લખીએ છીએ તો
હાહરૂં ‘પટ’ નહીં ‘પુટ’ અહીં વંચાય છે.

ઉચ્ચારમાં એ એવાં ગોથાં ખાય છે

લ્યો, મણિબહેન ઈંગ્લિશ શીખવા જાય છે.

પારદર્શક કાચને એ તો બિલ્વોરી કહે

દોડતો હોય જો ખટારો તો ‘લૉરી’ કહે

ભૂલ કંઈ થઈ જાય તો ‘સોરી’ કહે

ગૂંચવણ જો ઊભી થાય તો, ‘ડોન્ટ વરી’ કહે

‘બાય ગોડ’ કહીને એ સોગંદ ખાય છે

લ્યો, મણિબહેન ઈંગ્લિશ શીખવા જાય છે

‘પ્લીઝ’ કહીને શોપમાં એ શેર રીંગણાં માંગતાં

‘હાઉ મચ’ કહીને ભીંડાનો ભાવ પણ ત્યાં પૂછતાં

સાથમાં પાલકની ભાજી, કોથમીર, તુવેરસીંગ પણ વીણતાં

એકાએક જો છીંક આવે, હાથ લંબાવીને ટીસ્યું માંગતાં

વાતે વાતે ‘થેન્કયુ’ કે ‘થેન્ક્સ’ કહેતાં જાય છે.

લ્યો, મણિબહેન ઈંગ્લિશ શીખવા જાય છે.

સાડલો છોડીને એ તો સ્કર્ટ પહેરે છે હવે

મહેમાન આવે તો હંમેશાં, પીઝા પીરસે છે હવે

ખીચડી-કઢીની જો કદી હસબન્ડ ફરમાઈશ કરે

‘યુ શટ અપ’ કહીને મણિબહેન રોફ મારે છે હવે

અંગ્રેજી તાલીમની, આવી અસર અહીં થાય છે

લ્યો, મણિબહેન ઈંગ્લિશ શીખવા જાય છે.

‘સિરાઝ’ આવું જોઈને વિસ્મયમાં ડૂબી જાય છે

‘અકબર ઈલાહાબાદી’ના એ શેર મનમાં ગાય છે

ખાકે લંદન કી હવા એહદે-વજા ભૂલ ગયે

કેક કો ચખ કે, સવયોં કા મઝા ભૂલ ગયે.

આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢવા પટેલોએ એક તરફ નગરપાલિકાઓ, એટલે કે ઈંગ્લેન્ડની કાઉન્ટીઓમાં પ્રવેશ કર્યો અને બીજી તરફ સંવેદનશીલ બૌદ્ધિકો અને સાહિત્યકારોએ ભેગા થઈને સાહિત્ય મંડળ સ્થાપ્યું. તેનો આશય ‘કલા ખાતર કલા’નો નહીં, પણ સામાન્ય લોકોમાં પણ બ્રિટનમાં નવજાગૃતિ પ્રગટાવવાનો હતો. બધી જ જ્ઞાતિઓ અને કોમોને સાથમાં લઈને ઈંગ્લેન્ડના જુદા જુદા નગરો અને ગામોમાં જે સંખ્યાબંધ મુશાયરાઓ થયા અને પ્રસિદ્ધ થયા તે તો ડાયસ્પોરાના ઇતિહાસમાં વિરલ ઘટના છે. બીજી કોઈ પણ જ્ઞાતિએ કે કોમે આટલું વિપુલ, તળપદું તેમ જ જનતાની સાથે સંવાદ રચતું સાહિત્ય નથી રચ્યું. કમનસીબે બ્રિટનમાં વસતા ગુજરાતીઓએ આ સાહિત્યને પૂરતા પ્રમાણમાં બીરદાવ્યું નથી. “ઓપિનિયન” અને “ગુજરાત સમાચાર”(લંડન)ના અપવાદોને બાદ કરતાં અત્યાર સુધી અન્ય છાપાંઓ અને સામયિકો તેની પ્રસંશા કરવામાં ઊણાં ઉતર્યાં છે ! બીજી અત્યંત નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે સમગ્ર બ્રિટનમાં સૌ પ્રથમ પાક્ષિક શરૂ કરનાર વહોરા પટેલો હતા. આવી વિરલ ઘટનાઓને વ્યાપક સાંસ્કૃતિક, સાહિત્યિક અને રાજકીય સંદર્ભમાં સમજીશું.

પત્રકારત્વ અને સાહિત્યને ક્ષેત્રે વહોરા પટેલોનું પ્રદાન :

સમગ્ર બ્રિટનમાં સૌ પ્રથમ અખબાર શરૂ કરનાર સિરાઝ પટેલ હતા. તેમણે માર્ચ, ૧૮૬૮માં બ્લેકબર્નમાં “વીસમી સદી” નામનું માસિક શરૂ કર્યું હતું. તેમાં ડાયસ્પોરાની સમસ્યાઓ ઉપરાંત હૃદયરોગ અને ‘હાર્ટ ટ્રાન્સપ્લાન્ટેશન’ જેવા સમાચારો અને લેખો પ્રગટ થતા. વિવેચનાત્મક યુદ્ધની સમસ્યાઓ પ્રગટ થતી. આ અખબાર/સામયિક સુરતમાં કંપોઝ થતું અને ડારવેનમાં તેની ૧,૦૦૦ નકલો છપાતી. નાણાંભીડને લીધે ભલે “વીસમી સદી” માત્ર છ મહિના ચાલ્યું, પણ એમ તો સંખ્યાબંધ ગુજરાતી સાપ્તાહિકો અને પાક્ષિકો નાણાંભીડ અને વાચકોના અભાવને કારણે માંડ એક-બે વર્ષ ટકી શકેલા. તે મુજબ કદમ ટંકારવીએ પ્રેસ્ટનથી

૧૯૭૦માં શરૂ કરેલ “આવાઝ” તેમ જ ત્યાર પછીનું “નવયુગ” નાણાંભીડને લીધે બંધ થઈ ગયા હતાં.

બ્રિટનમાં તેમની પ્રતિભાને પીછાનીને ૧૯૭૧માં તેમની નિમણૂક ‘બી.બી.સી. રેડિયો લેન્ડેશર’ના પ્રોગ્રામ ઑફિસર તરીકે થઈ. તેમણે વીસ વર્ષ સુધી આ હોદ્દો શોભાવ્યો. તેમણે ગુજરાતી ઉપરાંત હિંદી અને ઉર્દૂમાં પણ પ્રોગ્રામો રજૂ કર્યાં. રેડિયોના માધ્યમ દ્વારા દિવાળી, ઈદ, પતેતી અને ક્રિસમસ જેવા તહેવારો તેમણે દમદમથી ઉજવ્યા તેમ જ અનેક મુશ્કેલીઓ કર્યાં. લંડનમાં જ્યારે કપિલદેવ, અઝરુદ્દીન, ગવાસ્કર, ફિરોઝ ખાન, રવિના ટંડન અને સંજય દત્ત જેવાં ક્રિકેટરો અને એક્ટરો આવે ત્યારે તેઓ જાહેર સભામાં તેમના સ્ટાફ સાથે પહોંચી જતા અને પ્રોગ્રામો રેડિયો દ્વારા રીલે કરતા. અમે ૧૭ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૬ના રોજ જ્યારે બીજા શાયરોની હાજરીમાં સિરાઝભાઈનો બોલટનમાં ઇન્ટરવ્યુ લીધો ત્યારે ઉપરોક્ત વાતો ઉપરાંત બીજી એક વાત કરી તે તો આફરિન થઈ જઈએ તેવી છે. જ્યારે બોલીવુડની પ્રખ્યાત એક્ટ્રેસ જયશ્રી ટી બ્યુટી પાર્લરની એક જાહેરાત માટે લંડન ગઈ ત્યારે સિરાઝભાઈ લેન્ડેશરથી લંડનના સ્ટેજ પર પહોંચી ગયા. તેમણે છટાપૂર્વક દેખાવ એવો કર્યો કે જાણે તેઓ બી.બી.સી. રેડિયોના ઑફિસર ઉપરાંત એક મોટા ફિલ્મ ડાયરેક્ટર પણ છે. તેથી પ્રભાવિત થઈને ખુદ જયશ્રી ટી તેમની પાસે સ્ટેજ પર વાત કરવા ગઈ. ‘કલાકાર’ સિરાઝે ટૂંકમાં તેને સમજાવ્યું કે તું પહેલાં તો બંને પગે ઘૂંઘર પહેરીને પડદા પાછળ તૈયાર થઈ જા અને હું જેવો એક શેર લલકારું તેવી જ તું મોર જેવી કળા કરતી અને એક પછી એક ઝડપી સ્ટેપ પાડતી સ્ટેજ પર આગળ ધપજે. સિરાઝ કહે છે કે, ‘હું તો પ્રમાણમાં નાનો માણસ હતો. ખરી પ્રતિષ્ઠા તો બી.બી.સી.ની હતી. પણ મેં બુલંદ અવાજથી જેવો શેર લલકાર્યો કે ચપળ ચિત્તાની ગતિથી જયશ્રી ટીએ ડાન્સ કરીને પ્રેક્ષકોનાં દિલ જીતી લીધાં.’ તેમણે પ્રસંગને અનુરૂપ ખુદ રચેલો શેર આ પ્રમાણે હતો :

હર અદા મસ્તાના સર સે પાઉં તક છાથી હુઈ,

ઉસ તરીકે ફીર કાફી જવાની જોશ મેં આઈ ગયી.

સિરાઝનો તો વટ પડી ગયો. તેમના ફોટોગ્રાફ્સ પ્રસિદ્ધ થયા. પાછળથી તેમની જાહેર સેવાઓની કદરૂપે પ્રખ્યાત પત્રકાર તેમ જ “ગુજરાત સમાચાર” / “એપિન વૉઈસ”ના તંત્રી સી.બી. પટેલે ઓગસ્ટ, ૨૦૦૪માં તેમને દબદબાભર્યા મેળાવડામાં ‘સંસ્કાર ગરિમા’ અવૉર્ડ અર્પણ કર્યો હતો.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, એક વખત સમજી વિચારીને બ્રિટનમાં સ્થાયી થયા બાદ માત્ર પોતાનાં રોદણાં રડ્યાં કરવાને બદલે વહોરા પટેલોએ તેમને તેમ જ બ્રિટનના હજારો ગુજરાતીઓને ભારે એન્ટરટેઈનમેન્ટ પૂરું પાડ્યું છે. તેને વ્યવસ્થિત અને કાયમી સ્વરૂપ આપવા માટે તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ સ્થાપ્યું છે. તેની પ્રવૃત્તિઓનું આલેખન હવે કરીશું.

‘ગુજરાતી રાઈસ ગિલ્ડ :

બ્રિટનમાં સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા ગુજરાતની અસ્મિતાને પ્રગટ કરવા મહેક ટંકારવી, કદમ ટંકારવી અને સિરાઝ પટેલ જેવા સંવેદનશીલ સર્જકોએ ૧૯૬૭માં બોલટનમાં સૌ પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ સ્થાપ્યું હતું. ત્યાર બાદ ૮ જુલાઈ, ૧૯૭૩ના રોજ તેને ‘ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ’ નામ આપીને રજીસ્ટર કરાવ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં બોલટન, પ્રેસ્ટન, બ્લેકબર્ન, બાટલી, માન્ચેસ્ટર, લેસ્ટર, લીડ્સ અને લંડન જેવા શહેરોમાં ગુજરાતી ભાષામાં સંખ્યાબંધ મુશ્કેલી યોજીને આ ગિલ્ડે ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાની શાન વધારી છે. જૂન, ૨૦૦૪ સુધીમાં ૬૫ મુશ્કેલીઓનું આયોજન કર્યું હતું.

જો કે સૌને પ્રેરણા આપનાર તો ગુજરાતના તેજસ્વી ગઝલકાર શેખાદમ આબુવાલા હતા. ૧૯૭૧માં તેઓ જર્મની જઈને ‘વૉઈસ ઑફ જર્મની’ રેડિયોમાં જોડાયા હતા અને ગુજરાતી, હિન્દી અને ઉર્દૂમાં સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોને આગળ ધપાવ્યા હતા. ગિલ્ડના આયોજકો અવારનવાર તેમને તથા તેમના જેવા સંખ્યાબંધ સાહિત્યકારોને નિમંત્રણ પાઠવીને બ્રિટનના જલસાઓને રોમાંચક બનાવતા. ‘ગુજરાતી રાઈટર્સ ગિલ્ડ, યુ.કે.’એ બોલટનની મુસ્લિમ ગર્લ્સ સ્કૂલમાં ૨૮ ઓગસ્ટ ૨૦૦૪ના રોજ ભવ્ય ગુજરાતી મુશ્કેલી ગોઠવ્યો હતો તેમ જ તે પ્રસંગને અનુરૂપ ‘સ્મરણિકા’ પ્રસિદ્ધ કરી હતી. તેમાં શેખાદમ આબુવાલાને નીચેના ઉદ્ઘાસોમાં બિરદાવાયા હતા :

ઓપિનિયન / Opinion

‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી ગઝલ : ઇતિહાસનું એક પાનું ... ૮ જુલાઈ, ૧૯૭૩.’ વળી એ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલ લેખમાં શેખાદમ આબુવાલાએ કવિત્વમય શૈલીમાં લખ્યું છે :

‘લેન્ડેશરમાં અડધું ભરૂય વસેલું છે. અબ્દુલ્લાહ કમાલ પટેલ (તખલ્લુસ : કદમ), ભરૂય તાલુકાના ટંકારિયાના વતની, વરસોથી પ્રેસ્ટનમાં વસેલા છે. ૭૨, ન્યૂ હોલ લેનમાં એમની ઑફિસ (આર.કે. ટ્રાવેલ્સ) આવેલી છે. આ ઑફિસ તમને કેવળ ભારત મોકલતી નથી. ભારતને તે ઑફિસમાં ય લઈ આવે છે. ઑફિસને માળે ગાદલાં અને તકિયા પથરાયેલાં છે. જેટલા ભાઈઓ ત્યાં એકઠા થયા છે તેમાં એશી ટકા કવિઓ છે – વીસ ટકા રસિકો. કોઈ ઑફિસમાં કારકૂન છે. કોઈ મિલમાં મજૂર. બપોરથી શરૂ થયેલી મહેફિલ રાતના એક સુધી ચાલી. ચાલી જ નહીં, જામી પણ.’

ગુનાહો છે, ખતાઓ છે ને હું છું

ખુદા તારી કૃપાઓ છે ને હું છું.

વળી

વમળથી બચાવીને લાવી કિનારે

ડુબાડી ન દેજે મને તારનારા.

શેખાદમે ઉમેર્યું છે :

‘કદમ તેમ જ મહેક ટંકારવી સભામાં હાજર છે. હું સભાના મહેમાન તરીકે કાવ્યો સંભળાવું છું અને હાજર રહેલા બંધુઓનાં કાવ્યો સાંભળું છું. તરનુમ ગૂંજે છે. શબ્દોની ફૂલઝીઓ છૂટે છે. ગુજરાતના નવોદિત અને ઉદિત કવિઓ લેન્ડેશરની હવામાં ગુજરાતની મહેક ભરી રહ્યા છે. કવિએ ગુજરાત છોડ્યું છે, પણ ગુજરાતે એને છોડ્યો નથી. લેન્ડેશરમાં ગુજરાતી ધબકારા સંભળાય છે – ગુજરાતથી દૂર ગુજરાત જીવી રહ્યું છે. આ સાથે એક ઐતિહાસિક બનાવ પણ બને છે. ગુજરાતી રાઈસ ગિલ્ડ, યુ.કે.ની સ્થાપના પણ થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસાર અને પ્રચાર માટે.’

૨૦૦૪ના મુશ્કેલીમાં બ્રિટનના બળવંત શર્મા, પંકજ વોરા, ડાહ્યાભાઈ પ્રજાપતિ અને ભારતી પંકજ જેવાં કવિઓએ પણ તેમની રચનાઓ પેશ કરી હતી.

ભરૂય જિલ્લાના સુન્ની પટેલોએ નિબંધો અને કવિતાઓ જેવા ડાયસપોરિક સાહિત્યના અનેક પ્રકારો ખેડ્યા છે. તેમાંની કેટલીક ગઝલો હવે પછીના અંકમાં પેશ કરશું.

(આવતા અંકે પૂરું)

[F-2, Ayojan Nagar Society, Near Shreyas Railway Crossing, AHMEDABAD - 380 007, India]

— ગુફ્તગુફ

જ્યારથી ‘હું’નો નાશ ... ; ત્યારથી જ ‘ઓમ’નો વિકાસ

○ યતિશ મહેતા

‘હું’ એટલે અહમ્નો હુંકાર. ... ‘હું’ એટલે પતનનું દ્વાર. ... ‘હું’ એટલે વિનમ્રતાનો અભાવ. ... ‘હું’ એટલે અંતિમ ખોખાર ... ! ‘અમે’ એટલે ‘ઓમ’નો રણકાર. ... ‘અમે’ એટલે નમ્રતાનો ભાવ. ... ‘અમે’ એટલે પ્રભુનું પ્રવેશદ્વાર ... !!!

‘હું’નો હુંકાર લાગે ભલે પહાડી, અને માણસને એવો વહેમ પણ ભલે હોય કે આખી દુનિયા એનો અવાજ સાંભળીને અંજાઈ ગયું છે, પરંતુ ‘ઓમ’નો શાંત અવાજ, જે અંતરાત્મામાંથી ઊઠે છે તેની અસર સમસ્ત જગત પર એક અમીટ ધ્વનિનાં સુમધુર ગુંજન વેરી જાય છે. જો ‘હુંકાર’ હણાશે, તો જ ‘ઓમકાર’ મંત્ર સંભળાશે ! જો ‘અહમ્’ને ઓગાળશું, તો જ ‘શિવમ્’ને ભાળશું ! જો ‘અહમ્ભાવ’ને નાથશું તો જ ‘સમભાવ’ કેળવશું ! જો ‘અહંકાર’ને ભગાડશું તો જ ‘સહકાર’ પામશું ! જો ‘અભિમાન’ ખોઈશું તો જ ‘ધ્યાન’માં જઈશું !

જ્યારે જ્યારે માનવી એમ માનતો થાય છે કે બધાં સદ્કાર્યો હું જ કરું છું કે મેં જ કર્યાં છે ત્યારે ત્યારે એ ભૂલી જતો હોય છે કે કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે ઈશ્વર એની પડખે જ હોય છે. કોઈ પણ સફળ કાર્ય એના જ હાથે થાય છે એમ જ્યારે એ માનતો હોય છે ત્યારે એની આંખો ઉપર અભિમાનનાં યશ્માં ચડી જતાં હોય છે. એ ભાન ભૂલી જતો હોય છે કે આ કામ માત્ર બે હાથે જ નહીં પણ ચાર હાથે કે હજારો હાથે થયું હોય છે.

ઑક્ટોબર ૨૦૦૮

જ્યારે કોઈ ખોટું કામ એનાથી થતું હોય છે ત્યારે ક્ષણ વાર માટે એના ખભા ઉપર શેતાન સવાર થયેલો હોય છે. શેતાનનો ભાર એટલો તો વજનદાર હોય છે કે પ્રભુના કોમળ સાથનો અહેસાસ પણ માનવી વિસરી જતો હોય છે. કારણ કે, જ્યારે સદ્કાર્યો કર્યા હોય છે ત્યારે તે એમ જ માનતો હોય છે કે સઘળાં કાર્યો મેં જ કર્યા છે. સદ્કાર્યો કરતી વખતે પ્રભુનો હાથ પણ એ કાર્યો કરવામાં કારણભૂત હોય છે, એ વાતને જેમ એ વિસારે પાડી ચૂક્યો હોય છે, તેમ જ કુકર્મો કરતી વખતે શેતાનના જોર નીચે એ એટલો તો દબાયેલો હોય છે કે ઈશ્વરનો પણ સાથ-સંગાથ ભૂલી ચૂકેલો હોય છે. માટે જ જ્યારે પણ એનાથી કોઈ કુકર્મ થતું હોય કે થવાનું હોય ત્યારે જો એ ઈશ્વરનું સ્મરણ કરે અને સમજે કે પ્રભુ એની સાથે જ છે તો એ કુકર્મ કરતાં પોતે અચકાશે અને પ્રભુનો હાથ ઝાલી શેતાનને ખતેથી હેઠો પાડવા શક્તિશાળી થશે.

એવી જ રીતે ‘મારું’ એ મોતનો સામાન છે, જ્યારે ‘અમારું’ કે ‘આપણું’ એ જ જીવતરનું સાચું ધન છે. જ્યારે માનવી બધાંને સાથે લઈને ચાલશે અને બધાંની સાથે વહેંચીને સદ્કર્મોનાં ફળ ખાશે ત્યારે જ એ સુખી અને સમૃદ્ધ જીવનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

ટૂંકમાં, જ્યારે મનુષ્ય એમ વિચારતો થશે કે હું એકલો કોઈ પણ કાર્ય નથી કરતો પણ ‘અમે’ કરીએ છીએ, આ મારું નથી પણ ‘આપણું’ સૌનું સહિયારું છે અને જો ઈમાનદારીથી ‘હું’ની બાદબાકી કરી નાંખશે તો જ ઈશ્વરની સાથે દોસ્તી પાડી શકશે. ‘હું’થી ભયંકર કોઈ દુઃશ્મન નથી અને ‘અમે’ જેવો કોઈ ‘ઓમ’ નથી ...!!!!

[516/517, Parekh Market, 39, J.S.S. Road, Opera House, MUMBAI - 400 004, India]

એ તાનશ્રી —

○ નર્મદ ને નરસિંહ વિશેના તમારા લેખો ઘણા સારા બન્યા છે.

- રોહિત બારોટ

e.mail : rohitbarot@gmail.com

○ મારી પત્નીએ એક વર્ષ પહેલાં “જન્મભૂમિ પ્રવાસી”માંના ‘લંડન કોલિંગ’ કટારમાંના તમારા લેખોનો મને નિર્દેશ કરેલો. ત્યારથી રસપૂર્વક એ દરેક વાંચી જવાના રાખું છું. હું લંડનને ચાહું છું અને આ ચાહના રોજ-બરોજ વધતી જાય છે. તમારા અર્થસભર લેખોથી આ ચાહના સવિશેષ કેળવાતી આવી છે.

-કિરીટકુમાર વોરા

e.mail : kiritsm.vora@hotmail.com

○ “ઓપિનિયન” નિયમિત વાંચું છું. આજે એ વિશે થોડુંક. સપ્ટેમ્બર અંકમાં આશા વિહોલે લીધેલો તમારો ઈન્ટરવ્યુ વાંચ્યો છે. બિટનની ગતિવિધિ અને ગુજરાતીઓ વિશેનો લેખ પણ વાંચવાની મજા પડી ગઈ. અબીહાલ, હું સિંધી કવિતાઓ વાંચી રહી છું. દેશવટા વેળાના ઝૂરાપાની વેદના મને તેમાં દેખાઈ છે.

- નૂતન જાની

e.mail : nutan.j@rediffmail.com

○ નર્મદને તમે કેવી સરસ અંજલિ આપી છે. મજેદાર લેખ થયો છે. ચન્દ્રકાન્ત શાહવાળા એકપાત્રી નાટકની પણ તમે વાત છેડી છે. તમે ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ વિશે ખૂબ લખ્યું છે. ગુજરાત તથા ગુજરાતી સંસ્કૃતિ માટે હવે તમારે ડાયસ્પોરિક ગુજરાતીઓના નોંધપાત્ર ફળા વિશેના લેખો કરવા જરૂરી છે. તમારા જેટલો, બીજો કોઈ એટલો ન્યાય આપી નહીં શકે તેમ મારું માનવું છે.

નરસિંહ મહેતા વિશેનો તમારો ભારે સુંદર લેખ પણ વાંચ્યો. તમારી કેટલી સુંદર લેખનપદ્ધતિ છે ! અને વળી કેટલી બધી સમજણ. હરીન્દ્ર દવેના આલ્વાદક પ્રાસ્તાવિક સાથેની નરસિંહનાં ભજનોની કેટલીક જૂની ઑડિયો કસેટ્સ સાંભરી આવી..

- હરીશ ત્રિવેદી

e.mail : indianfoundation@earthlink.net

○ વિપુલભાઈનો મારા વિશેનો લેખ સારો જ છે, એ વાત અલબત્ત ખરી; પરંતુ અહીંથી થયેલાં ગુજરાતી ભાષાન્તરો વિશે પણ તેમણે વિષદ છણાવટ કરી હોત તો બહુ સારું થાત.

- અતુલ સવાણી

e.mail : atul@sawani.de

○ “ઓપિનિયન” વાંચીને ગદગદ થઈ ગયો. તમે અતુલભાઈને યાદ કર્યા. એમણે જેટલાં ભાષાન્તરો આપ્યાં છે તે જોઈએ તો ગુજરાતી સાહિત્યનો પુરસ્કાર મળવો જોઈએ. પણ કોને પરવા છે ? કેટલા જણ ગુજરાતમાં અતુલભાઈને જાણે છે ? ... આશા વિહોલ સાથેની પ્રશ્નોત્તરીમાં તમે વસવસો કરો છો તે સારો છે. ગુજરાતીઓને વાંચવું જ નથી હોતું. પરંતુ તમે હિંમતવાળા છો. નર્મદ જેવા જ. જાણતાં છતાં ઊંધું ઘાલીને મચ્યા છો.

“ઓપિનિયન” ખરેખર સારું વિચારપત્ર છે. આખું વાંચી લીધું. ઊજળું ભવિષ્ય ન દેખાતું હોય તો પણ મચ્યા રહેવું એ ગજબની વાત છે. અને “ઓપિનિયન”ની ભાષા ? તમે બળકટ ભાષા જાળવી રાખી છે. જેને ગુજરાતી આવડે છે એ તો તમારી અદેખાઈ કરશે.

- દીપક ધોળકિયા

e.mail : dipak.dholakia@gmail.com

○ સામે સઘળી સાધનસામગ્રીઓ પડી હોય ત્યારે પણ સામયિકના એક પછી એક ઊંચા ગુણવત્તાવાળા અંકો કાઢવાનું, ભારોભાર મહેનત કર્યા પછી પણ ક્યારેક કઠણ બનતું હોય છે. ટાંચી સાધનસામગ્રી વચ્ચાળે તમે “ઓપિનિયન” દ્વારા ઉત્તમ કરો છો. નિરાળા વ્યક્તિત્વનું એ દ્યોતક છે. આ કામ ચાલુ રાખવા ભલામણ કરું છું. ચોપાસની મુશ્કેલીઓ, ખાળે દેવાયેલા દાટાનો મને અંદાજ છે.

- તુષાર ભટ્ટ

e.mail : btusharster@gmail.com

○ જય હો ! જય હો !! ધન્યવાદ તમારી હિંમત અને ધગશને. “જન્મભૂમિ પ્રવાસી”માં તમારો નર્મદ વિશેનો લેખ વાંચ્યો. તમે એ દિવસોને ફરી વાર જીવી જાણવા મને ઠેલો માર્યો. ... ઓ નોસ્ટાલજિયા !

- ચંદ્રકાન્ત શાહ

e.mail : c420@comcast.net

○ “ઓપિનિયન”માં તમારી સાથેની પ્રશ્નોત્તરી વાંચી. મારા પર વિશિષ્ટ છાપ પડી છે. એટલું જ નહીં સવિશેષ મારા ગમતા માણસ પણ બની ગયા છો. તમારી માતાની માંદગી વિશેનો તમારો લેખ ખાસ યાદ આવી ગયો. મારાં પત્ની અને મેં તેની ચર્ચા પણ કરેલી. અમે બંને વ્યથિત બની ગયેલાં. આપણી ભાષાનું સૌજન્ય હતું. તમારે વિગતે કહેવાનું જ ન રહ્યું. બીજાનાં હૃદય સુધી પહોંચવા સારું તમારે રડવાની ય જરૂર નહોતી.

- કનુ સૂચક

e.mail : kanubhai@hotmail.com

નરસિંહ મહેતા : નૃત્યનાટિકા

○ અભિનંદન. નરસિંહ મહેતા વિશેનો લેખ બહુ જ સારો હતો. અદ્ભુત, સચોટ અને સભર સભર. લંડનમાં બેઠા બેઠા આ પ્રકારનું ભાષાકીય આવર્તન વાંચીને ઘણો આનંદ થયો. વાહ ! ખૂબ મજા આવી. આ લેખમાં જે કાર્યક્રમની અને સી.ડી.નો સંદર્ભ અપાયો છે, તે ભારતમાં ક્યાંથી મળી શકે ? અમને તેનું સરનામું મળી શકે ? પ્રસંગવશાત્, તમે અને તમારા મિત્ર ત્યાં જે કરવા ઈચ્છતા હતા તેના અનુસંધાનમાં મારો અનુભવ જણાવવાની રજા લઉં છું. સાંપ્રત પેઢીને નરસિંહ મહેતા વિશે જાણ કરવા તેમ જ આપણી સંસ્કૃતિને વિશેષ મજબૂત કરવા, નરસિંહ મહેતાનાં પદો વિશે કંઈક નક્કર આયોજન કરવાનું બેત્રણ વર્ષ પહેલાં મારી પત્ની અને હું ચર્ચાવિચારણા કરતા રહેલાં. છેવટે અમે સવાબે કલાક ચાલે તેવડી એક નૃત્યનાટિકા તૈયાર કરી.

નરસિંહ મહેતાનાં વિવિધ ૧૮ પદોને આ નાટિકામાં આવરી લેવાયા હતાં. ‘જાગને જાદવા ...’ થી અમે આરંભ કરેલો. રાસ, ગરબા, બે નૃત્યો, અને બાકીનાં પદોનું ગાન એમાં આવરી લેવાયાં હતાં. અલબત્ત, શિશુ વય, મામેરું, શ્રાદ્ધ, અંત્યજવાસ જેવા પ્રસંગો એમાં આમેજ હતા. છેવટે ‘વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ ...’ લીધું હતું. સન ૨૦૦૬ના અરસામાં, વડોદરામાં ‘ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઈઝર કમ્પની’ ખાતે, ૨૦૦૭ વેળા મુંબઈના વિલે પારલે ઉપનગરમાં તેમ જ આ વર્ષના જુલાઈમાં ફરી વડોદરામાં તેની રજૂઆત કરી. છેલ્લા શો સિવાય હાજરી સરિયામ પાંખી રહી હતી. નિર્ઝરીબદન મહેતાએ આ નૃત્યનાટિકા લખી છે. લેખ તો મહેતાએ તેનું દિગ્દર્શક આપ્યું છે. પ્રતિક્ષા મહેતા અને હેમા ઓઝાએ સંયોજનની કળા સાંચવી છે. દામિની મહેતાએ સંવાદો લખ્યા હતાં. છેલ્લા શોના પ્રવક્તા નીરવ મહેતા હતા.

- નિશીથ મહેતા

e.mail : mehta_nishith2003@yahoo.co.in

ત્રીસેક પ્રકારો છે, રાગરાગિણી નહીં !

○ ‘તિલક’ રાગને બદલે તિલંગ જોઈએ.

‘૩૦ રાસ - રાગિણીઓ’ એ ગેરસમજ છે. ગુજરાતી લોકસંગીતના ત્રીસેક પ્રકારો છે. તેની યાદી મેં તમને મોકલી આપી છે. તેની સી.ડી. કે ડી.વી.ડી. બનાવી શકાય. પ્રચલિત રાગો ૨૦૫ આસપાસ છે. તેમાંથી ૪૦-૪૫ વધારે પ્રચલિત છે. છેવટે એકલો ‘અનુરાગ’ આવડે તો પણ ચાલે !

કર્મનો સિદ્ધાંત

પંગુતા [disability] એ કર્મનું ફળ છે. એમ કહીને એક અંગેજ ફૂટબોલરે પોતાની નોકરી ગુમાવી હતી. ચીનનો ધરતીકમ્પ એ તિબેટી લોકો ઉપર કરેલા અત્યાચારનું કર્મફલ છે. એમ બોલવાથી એક પશ્ચિમી નટીને સારી એવી આર્થિક ખોટ ગઈ છે. આ બાબતે દલાઈ લામાનો પ્રચાર જવાબદાર છે. યહૂદી,

ઈસાઈ અને ઈસ્લામી એ ત્રણે ધર્મોમાં કર્મનો સિદ્ધાંત નથી. કારણ કે, તેમાં પુનર્જન્મ નથી. કર્મફળ રૂપે પુનર્જન્મ અનિવાર્ય બને છે. કર્મનું ફલ ભોગવવા માટે સૃષ્ટિસર્જન મૂલાધાર રૂપે છે. એટલે જીવ, જગત અને ઈશ્વરનો સંબંધ અનિવાર્ય થયો. બૌદ્ધ અને જૈનોમાં ભગવાન નથી. તેઓ કર્મફળમાં અવશ્ય માને છે. કર્મફળ એ વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા નથી. એ આપોઆપ ન ચાલે. શેઠ અને નોકરનાં કાર્યો ભિન્ન છે. ઉપરના ત્રણે ધર્મોમાં કોઈ ફિરસ્તાની મધ્યસ્થીથી ઈશ્વરની શરણાગતિ અગત્યની ગણાય છે. એટલે કર્મફળ ગૌણ બની રહે છે. કર્મનો સિદ્ધાંત એ હિન્દુઓની શોધ છે. વેદમાં કર્મફળની ચર્ચા નથી. ષુદ્ધર્શનમાં કર્મની ચર્ચા અવશ્ય છે.

જેમ ખાતેદાર અને બેંક-મંનેજર જ બેંકના ખાતાનું રહસ્ય જાણી શકે, તેમ કર્મનું રહસ્ય અને તેનું ફળ જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચેનો ખાનગી વહેવાર છે. ત્રીજી કોઈ હસ્તી તેમાં દખલગીરી કરી ન શકે. બીજાના કર્મનો હિસાબ રાખવાનો આપણને અધિકાર નથી. કોઈ અંધજનને રસ્તે જતો જોઈને, ‘આણે ગયા જન્મમાં ઘણું પાપ કર્યું હશે’ – એમ બોલનાર ખોટું ઉઘાપણ વધારે છે ! વ્યક્તિની જેમ પ્રજાવિશેષનું પાપકર્મ પણ ફળ અવશ્ય આપે. અપાર સંકટ હોવા છતાં બુદ્ધિ ન જ સુધરે એ સમુદાયના કર્મફળ રૂપે હોઈ શકે. છતાં તે અંગે અભિપ્રાય આપવાનો આપણને અધિકાર નથી. ન્યાયાધીશ, ન્યાયદ્વાદશ અને તહોમતસાજ [judge, jury and prosecutor] એક જ ન હોઈ શકે. કર્મવાદને આધારે જ જ્ઞાતિપ્રથાને વાજબી ઠેરવવાનો યત્ન થાય છે, જીવની ઉત્ક્રાંતિ માટે કર્મફળ અનિવાર્ય છે. છતાં માણસ પોતાના કર્મની ગતિ જાણી શકતો નથી તો બીજાના કર્મફળ વિશે નિર્ણય કેવી રીતે કરી શકે ? આંખ, દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા એ ત્રણે ભિન્ન અને અનિવાર્ય છે. એ રીતે જીવ, જગત અને ઈશ્વર એ ત્રણે વગર સંસારનો વહેવાર ન થઈ શકે. એ ત્રણેનો વ્યવહાર સનાતન છે. એટલા માટે માણસને ભગવાન બનાવવામાં ઝાઝી સફળતા મળતી નથી. હઠ અને ઘેલછા એ ધર્મનું આચરણ કરવાનાં સાધનો નથી.

- ર.કા. ભટ્ટ

[87 Horn Lane, Mill Hill, LONDON NW7 2RU, U.K.]

વીસમી સદીનું વિદેશમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વ

○ “ઓપિનિયન” નિયમિત મળે છે. તેમાંનું લેખન રસપ્રદ હોય છે. જુલાઈ અંકમાં ઉઘડતે પાને મંગુભાઈ પટેલ સંબંધક લેખ છપાયો તે વાંચીને આનંદ થયો. ઇતિહાસ પરિષદને તમે જે પડકારો આપ્યા છે તે પૂર્ણ કરવાની કોશિશ કરીશું. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદનાં ૫૦ વર્ષનાં ઇતિહાસની ઉજવણી પણ તેમાં કરીશું. વિદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓને ધ્યાનમાં રાખીને આ વખતે ‘ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી સુવર્ણ ચંદ્રક’ ઈનામી નિબંધ સ્પર્ધામાં ‘વીસમી સદીનું વિદેશમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વ’ વિષયની પણ ખાસ ગોઠવણ કરાઈ છે.

ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદનું આગામી ૨૫મું અધિવેશન ડૉ. મંગુભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે ૧૯-૨૦-૨૧ ડિસેમ્બર ૨૦૦૮ના રોજ જયપુર (રાજસ્થાન) ખાતે યોજાશે.

- હર્ષદ એમ. બ્રહ્મભટ્ટ

મંત્રી, ‘ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ’

[c/o B.J. Vidyabhavan, Behind H.K. College, Ashram Road, AHMEDABAD - 380 009, India]

આલસ્ય હી મનુષ્યાણામ્ શરીરસ્થો મહા રિપુ:

○ મારા પિતા, ઉત્તમચંદ શાહ કાયમ આવું કહેતા હતા : ‘આલસ્ય હી મનુષ્યાણામ્ શરીરસ્થો મહા રિપુ:’. એમનું શરીર જ્યાં સુધી ચાલ્યું ત્યાં સુધી કોઈ પણ જાતનું આળસ નહોતું. એમણે ૩૪.૧૯૮૮ના વહેલી સવારે છેલ્લો શ્વાસ લીધો. ૩૧.૩.૧૯૮૮ સુધી એમણે એમની રોજનિશી લખી હતી. છેલ્લી નોંધ એમણે આ પ્રમાણે કરી છે : ‘હવે આગળ નથી લખાતું.’

સરદાર પટેલ એમને કહી ગયા હતા કે, ‘ઉત્તમચંદ, આ આશ્રમ તને સોંપીને જાઉં છું. એને સાંચવજે.’ એ હતા ત્યાં સુધી આશ્રમના ટ્રસ્ટી મંડળમાં રચનાત્મક વિચારવાળા ટ્રસ્ટીઓ હતા. એમના અવસાન પછી બધા ટ્રસ્ટીઓ વેપારીવૃત્તિવાળા થઈ ગયા છે. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ લગભગ બંધ થઈ ગઈ છે. આશ્રમમાં જઈએ ત્યારે સંસ્થા નિસ્તેજ લાગે છે. સરદાર સાહેબ વિવિધ પ્રકારનાં ઝાડ, ફળઝાડ વાવીને ગયા હતા. મોટા ભાગનાં ઝાડ ક્યાં તો સૂકાઈને નાશ પામ્યાં છે, અથવા કાપી નાંખવામાં આવ્યાં છે.

નિરંજનાબહેન ટ્રસ્ટી છે, પણ બાકીના ટ્રસ્ટીઓ ઘણી જ મુશ્કેલી ઊભી કરે છે. નિરંજનાબહેન કન્યા વિદ્યાલય ચલાવે છે, પણ આજકાલના લાંચિયા રાજમાં કેવી રીતે ગ્રાન્ટ મેળવવી, ગ્રાન્ટ મંજૂર થઈ જાય પછી લાંચ આપ્યા વગર ચેક કઢાવવો, એ બધું કરતાં નવ નેજાં પાણી આવી જાય છે. ઘણી વાર આદિવાસી કન્યાઓ માટે અનાજ ખૂટી જાય તો પોતાના પૈસે અનાજ લાવે છે, અને જ્યારે ગ્રાન્ટ આવે ત્યારે પોતાના પૈસા લઈ લે છે. આવી સંસ્થાઓમાં પહેલાં પોતાના પૈસે બધું કરવાનું હોય છે. અને વર્ષ આખરે હિસાબ પાસ કરાવી સરકારને મોકલે ત્યારે એની રકમ મંજૂર થાય. આ બધા માટે કાયમી ફાળો ઊભો કરવો જોઈએ તે પણ

નથી. જો કે નરેન્દ્રભાઈ મોદીની સરકાર થયા બાદ પરિસ્થિતિ ઘણી જ સુધરી છે. અને નિરંજનાબહેનનું કામ જોઈને ઘણાં ભાવુક લોકો કંઈ ને કંઈ મદદ કરતાં હોય છે. એટલે કામ ચાલે છે.

ઉત્તમચંદભાઈએ ૭૫ વરસ બારડોલીમાં કાઢ્યા. આશ્રમને લીધે બારડોલીને બધા ઓળખતા થયા. જો કે બારડોલીના સત્યાગ્રહનો ફાળો ન ભુલાય છતાં સત્યાગ્રહનું સંચાલન આશ્રમમાંથી થતું હતું. આટલો બધો એમનો ત્યાગ છતાં બારડોલી નગરપાલિકા કે ગુજરાત સરકારે કે ભારત સરકારે જ્યારે ઉત્તમચંદભાઈ માટે કશું કર્યું નથી ત્યારે જરા લોહી ઉકળે છે. ઉત્તમચંદભાઈ મારા પિતા છે એટલે આ નથી કહેતો. એમની જગ્યાએ બીજું કોઈ હોત તો પણ મારું લોહી જરૂર ઉકળતે. જે કોઈ વ્યક્તિ માનને પાત્ર હોય તેમને જરૂર સન્માન મળવું જોઈએ. **Praise is always due where it is due.** ખેર ! આપણી વાત કોણ સાંભળશે ?!

- ભરત ઉ. શાહ

[‘Kaalindi’, 13 Rooksdown Road, Badger Farm, WINCHESTER SO22 4QN, U.K.]

‘નિંદક અસાવે શેજરી’

○ મારાં મનમાં જે વર્ષોથી ઘોળાયાં કરતું હોય તેના પ્રતિ ફરી ધ્યાન દોરવા માટે મારા પરમ વિદ્વાન વેદવ્યાસ મિત્ર રમણીકભાઈ ભટ્ટનો હું અંતકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. મરાઠીમાં સંત તુકારામે કહ્યું છે ‘નિંદક અસાવે શેજરી’ – નિંદક પાડોશમાં હોવો જોઈએ અને ઉમેરીશ કે તે જ ખરો મિત્ર હોય છે.

રમણીકભાઈએ મને સીધો પ્રશ્ન કર્યો : ‘બ્રિટન બહુ બહુ તો માસી’ (આમ મેં લખ્યું હતું) ... તો પછી માસીને ત્યાં શા માટે ધામા નાખો છો ? માના સુવાળા ખોળાનું સેવન શા માટે કરતા નથી ?’ રમણીકભાઈ, બસ, આ જ કરવું છે પરંતુ બ્રાહ્મણને બદલે વણિક હોવાને કારણે શક્ય તેટલી સરખી ગોઠવણ અને વ્યવસ્થા કરીને કરવું છે જેથી નિર્ણયો ખોટા ન પડે. મારાં પત્ની ઈલા અને હું શ્રદ્ધાવાન છીએ. તેથી આખરનો નિર્ણય ઈશ્વર જ લેશે ... ઈશ્વર જ નિર્ણય કરશે તેમાં કોઈ ખામી હોઈ શકે ખરી ?

“ઓપિનિયન” દ્વારા રમણીકભાઈએ અંગત પ્રશ્ન જાહેરમાં પૂછ્યો એટલે અંગત જવાબ પણ તે જ રીતે આપવો જોઈએ તેમ માનીને અમુક અંગત વાતોનો ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત ધારું છું. બ્રિટનમાં જ જન્મને કારણે આ દેશમાં રહેવાનો મને જન્મસિદ્ધ હક છે અને અત્યારના કાયદાનુસાર તેમાં કોઈ પણ કાંઈ કરી શકે તેમ નથી – ર.કા. ભટ્ટ પણ નહીં ! (મિત્રતાને કારણે થોડીક છૂટ લઉં છું.) અમે બંને ભારતીય પાસપોર્ટ ધરાવીએ છીએ અને ફક્ત જન્મ સર્ટિફિકેટ દ્વારા ૨૪ કલાકમાં બ્રિટિશ પાસપોર્ટ મળી શકતો હોવા છતાં તે નથી માંગ્યો તેનો ઘણો આનંદ છે. બેતાળીશ વર્ષ સુધી ભારતને કર્મભૂમિ બનાવી જ્યાં આઝાદીની ચળવળથી માંડીને અન્ય રાજકીય, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓથી જીવન ધન્ય બન્યું અને સ્વાભાવિક રીતે હૃદયમાં ભારતે માતારૂપી સ્થાન લીધું (માતૃરૂપેણ સંસ્થિતા.) ત્યાર બાદ અનેક દેશોમાં વ્યવસાય અર્થે વસવાટ બાદ ૨૫ વર્ષ પહેલાં બ્રિટન આવવાનું ઠરાવ્યું. મારા પિતા હંમેશા કહેતા કે સ્વમાનથી માથું ઊંચું રાખીને, છાતી કાઢીને રહેતા શીખજો; અને કોઈની પણ આગળ હાથ લંબાવશો નહીં. શબ્દશઃ આ સલાહને અનુસરીને આ દેશમાં (બ્રિટનમાં) ટેકસ ભર્યા છે અને હજી ભરીએ છીએ, પરંતુ નેશનલ હેલ્થ, ફ્રિડમ પાસ સિવાય સરકાર પાસે એક રાત્રી પેની ય ન લીધાનો - ન માંગ્યાનો સંતોષ છે.

અહીં આવતા વેંત જ અમુક ઉંમરે ભારત પરત જઈશું તેવું ઔપચારિક એવાન પણ લાગતાવળગતા સરકારી ખાતાંને મોકલી આપ્યું હતું, જેનો ઔપચારિક સ્વીકાર પણ થયો છે. બસ, હવે સમય પાકતો જાય છે અને તૈયારીઓ થઈ રહી છે; ઈશ્વરની ઈચ્છા અનુસાર ‘માના સુવાળા ખોળાનું સેવન પ્રાપ્ત થશે’ - થાય તેવી પ્રાર્થના છે. હા, ઉપર જણાવ્યું તેમ ગોઠવણ કરતાં થોડો ઘણો સમય તો લાગશે જ. અને માસીને ઘરે આનંદ કર્યો, નવાં મિત્રો બનાવ્યાં (રમણીકભાઈ પણ તેમાં ખરા જ), નવા અનુભવો કર્યા તે માસીનું ઘર યાદ તો આવશે જ ને !

પરંતુ એક પ્રશ્ન અહીં રહેતાં મોટી ઉંમરના સૌ ભારતીય મૂળના લોકોને પૂછીશ : ખૂબ જ નિખાલસતાથી, નિર્ભયતાથી અને પૂર્ણ સત્યને વળગીને જવાબ આપશો. આટલાં વર્ષો અહીં રહ્યા બાદ શું તમને ખરેખર મનમાં ભાવ પ્રગટ્યો છે કે તમે બ્રિટિશ છો – મનથી અને હૃદયથી ? શું તમને ઘણી વાર નથી લાગતું કે તમે અહીં ‘ફર્સ્ટ ક્લાસ સિટિઝન’ તો નથી જ ? તમે તમારા પોતાના વર્તુળમાં જ (ગુજરાતી, મરાઠી, કર્ણાટકી, ઈ.) શું રહ્યા નથી ? અહીં રહીને તમે કેટલાં થેત કે અથેત લોકોને મિત્રો બનાવ્યા છે ? કેટલાંને ઘરે મહેમાન તરીકે નોતર્યા છે ? ટૂંકમાં, ભારતમાં કે પછી આફ્રિકાના જે દેશથી આવ્યા હો ત્યાં જે મનની સ્વતંત્રતા અને મોકળાશ અનુભવતા હતા તે અનુભવ અહીં થાય છે ? આવા તો ઘણા પ્રશ્નો પૂછવા છે પરંતુ હાલ પૂરતા તો આટલા બસ છે. “ઓપિનિયન” વિચારપત્ર અને અન્ય ભારતીય વર્તમાનપત્રોમાં આની મોકળી ચર્ચા અને છણાવટથી એક સરસ માર્ગદર્શક અને અભ્યાસયુક્ત વિષય ઉપસ્થિત થશે તે જ શુભ આશય !

- રજનીકાન્ત જે. મહેતા

[18 Leigh Court, Byron Hill Road, HARROW-ON-THE-HILL, Middlesex HA2 0HZ, U.K.]

કથા-વ્યથા એક દીકરીની

○ હરિશ્ચંદ્ર

મારાં માતાપિતાનાં અમે બે સંતાન- દીકરો અને દીકરી. હું પહેલી જન્મી, મારો ભાઈ દસ વરસ પછી જન્મ્યો. બાળપણથી જ મારા ઉપર એવી છાપ કે મારાં માબાપને હું જોઈતી નહોતી. એમને જોઈતો હતો પહેલા ખોળે દીકરો; પણ જન્મી દીકરી. એટલે બન્નેનાં મન ખાટાં થઈ ગયેલાં. અને મારા ઉછેરમાં એ ખટાશ કાયમ રહી. હું વણજોઈતી છું, એમ મને હંમેશાં લાગ્યા કર્યું.

તેમાં વળી મારા જન્મ પછી દસ વરસ સુધી બીજું સંતાન ન થયું. એટલે કાયમ બન્નેનાં મન ઊંચાં રહેતાં. એમનો એ ઉદ્વેગ અવારનવાર મારા ઉપર ઠલવાતો. છેવટે મારા ભાઈ દિલીપનો જન્મ થયો, ત્યારે ઘરમાં વાતાવરણ બદલાયું.

પરંતુ આ બદલાયેલું વાતાવરણ મારા માટે તો વધુ અકળાવનારું જ બની રહ્યું. ઘરમાં હવે દીકરો જ જાણે બધું હતું. એને રમાડવાનો, લાડ લડાવવાનો, પાણી માગે તો દૂધ આપવાનું. હું હવે મોટી થતી જતી હતી, એટલે સમજતી પણ થઈ હતી. ભાઈ મોટો થતો ગયો, તેમ તેમ મને હવે ઓછું આવવા લાગ્યું. ભાઈની ઝીણી ઝીણી બધી જ કાળજી લેવાતી, મારા પ્રત્યે કોઈ ધ્યાન જ નહોતું આપતું.

‘દીકરીની જાત છે’નો અહેસાસ મને પળેપળે થતો. આમ તો હું મોટી બહેન. મને નાના ભાઈ પ્રત્યે પ્રેમ થતો. પરંતુ માબાપના ભેદભાવભર્યા વર્તવાને કારણે મારું મન આળું થઈ જતું, તેથી ક્યારેક ભાઈ મને અળખામણી લાગતો.

એમ કરતાં કરતાં અમે ભાઈબહેન મોટાં થયાં. હું ભણી, ઘણું ભણી. એક બહુ મોટી કંપનીમાં મને નોકરી મળી. સારું કમાતી થઈ. દસ-બાર વરસમાં બહુ ઊંચા પદે પહોંચી ગઈ. ભાઈ પણ નોકરીએ લાગ્યો. એનાં લગ્ન થયાં. મારે લગ્નની જંજાળમાં પડવું નહોતું. હું એકલી જ રહી.

લગ્ન કરીને ભાઈ અમારી સાથે એકાદ વરસ રહ્યો હશે. પણ એની પત્નીને સાથે રહેવાની ઈચ્છા નહોતી. તેમાં ભાઈની બેંગલોર બદલી થઈ. એ બન્નેને તો ભાવતું ‘તું ને વેદે કીધું ! માબાપને ઘણી ઈચ્છા હતી કે દીકરો-વહુ એમને સાથે લઈ જશે; પણ જાતજાતનાં બહાનાં બતાવી એ બન્નેએ એમને ટાળ્યાં. છેવટે બેએક વરસે વહુની સુવાવડ વખતે બન્નેને બેંગલોર જવા મળ્યું.

બન્ને હોંશે હોંશે ગયેલાં. પણ દિલીપને ત્યાં પણ પહેલી દીકરી જન્મી, ત્યારે બન્નેનાં મન ફરી ખાટાં થઈ ગયાં. બીજી સુવાવડ વખતે તો બન્નેને હતું જ કે હવે કુળદીપક આવશે; પણ બીજીયે દીકરી જ આવી. આમેય વહુ સાથે મીઠો સંબંધ તો બહુ હતો જ નહીં. હવે વધુ ને વધુ બગડતો ગયો. છેવટે બન્ને આવીને મારી સાથે જ રહેવા લાગ્યાં.

હું એમને બહુ સારી રીતે રાખતી. પ્રેમથી એમની બધી જ કાળજી લેતી. છતાં એમનો જીવ હંમેશાં દિલીપમાં રહેતો. અવારનવાર એને યાદ કર્યા કરતાં. હું કહેતી, ‘તમે દીકરો-દીકરો કરીને યાદ કરો છો; પણ આ બે વરસમાં દીકરાનો બે લીટીનો કાળજી સુધ્યાં આવ્યો છે ? અને હમણાં ચાર-છ મહિનાથી તો ફોનથીયે તમારા ખબર નથી પૂછ્યા !

તો ય હું જોતી કે એમનું મન દિલીપમાં ખૂંપેલું હતું. અને જ્યારે જાણ્યું કે વહુ ફરી સગર્ભા છે, ત્યારે તો બન્ને દીકરા પાસે જવા એકદમ તલપાપડ થઈ ગયાં. પરંતુ ભાભીએ આ વખતે પોતાનાં માબાપને બોલાવેલાં. આ બન્ન અહીં જ ઝૂરતાં રહ્યાં.

અહીં રહ્યાં-રહ્યાં બન્ને શુભ સમાચાર જાણવા એકદમ આતુર હતાં. છેવટે એક રાતે દિલીપનો ફોન આવ્યો કે ત્રીજીયે કન્યારત્ન જ આવ્યું છે. મેં જ્યારે બન્નેને આ સમાચાર આપ્યા, ત્યારે તો જાણે એમના ઉપર આભ જ તૂટી પડ્યું ! ‘અરે, ભગવાન ! અમારો વંશવેલો ભૂંસાઈ જવાનો !’

‘કેમ, આ ત્રણ દીકરીઓ તમારા વંશની નથી ? એ તમારો વેલો નહીં વધારે ?’

‘દીકરી એ દીકરી અને દીકરો એ દીકરો. દીકરીથી કાંઈ વંશવારસો જળવાતો હશે ? દીકરી તો ગયા જનમની લેણદાર !’

મને એકદમ ઝાળ લાગી ગઈ. ‘કયા જમાનાની વાત કરો છો ? હું તમારી લેણદાર છું ?’

‘ના, બેટા ! એમ નહીં, પણ મુખાગ્નિ તો દીકરો જ દેશે ને !’

‘દીકરી કેમ નહીં દે ?’

‘દીકરીથી ન દેવાય. અને દીકરો હોય તો માબાપનો આધાર થાય.’

‘તમારો દીકરો છે ને ! કેટલો આધાર થયો છે ?’

‘એ તો એની વહુને લીધે. બાકી, દીકરાનું ઘર એ જ આપણું ઘર કહેવાય. માણસ દીકરીને ઘરે રહે તે લાચારીથી. દીકરાને ત્યાં જ હક્કપૂર્વક રહી શકાય.’

‘તમે દીકરાને ત્યાં કેવા હક્કપૂર્વક રહેતાં હતાં, તે મને ખબર છે. એ તો એમને ગરજ હતી એટલે તમને બોલાવેલાં. છતાં તમે જ કહેતાં કે દીકરા-વહુ બન્નેનું વર્તન તમારી સાથે કેટલું અતડું હતું ! માએ તો વહુ તરફથી થતું અપમાન કેટલું ગળી જવું પડતું !’

ઘડીક તો બન્ને થોડાં શાંત થઈ ગયાં. પણ પછી મા બોલી, ‘અમે તો હવે પીળું પાન. કેટલા દિવસો કાઢવાનાં ? પણ મારા દિલ્હ્યાને હે ભગવાન, હજી એક દીકરો થઈ જાય !’

દીકરો...દીકરો...દીકરો... હું તંગ આવી ગઈ. મને દિલીપે કહેલું પણ આમને જણાવવાની ના પાડેલી, એટલે મેં કહ્યું નહોતું. હવે મારાથી રહેવાયું નહીં. ‘હવે તે શક્ય નથી. તું ગમે તેટલી પ્રાર્થના કરે કે બાધા-આખડી રાખે, દિલીપને હવે દીકરો થવાનો નથી.’

‘કેમ, કેમ શું કામ નહીં થાય ?’

‘કેમ કે ભાભીએ આ વખતે ઑપરેશન કરાવી નાખ્યું છે.’

‘શું ?...શું ?’ બન્નેને માથે આભ તૂટી પડ્યું. બાપુએ બે હાથે કપાળ કૂટ્યું અને મા નીચે ફસડાઈ પડી.

આ દીકરી મનમાં ને મનામાં સમસમી રહી !

(માલતી જોશીની મરાઠી વાર્તાને આધારે)

(સફભાવ : તા.૧ જાન્યુઆરી ૨૦૦૬ના ‘ભૂમિપુત્ર’ના અંકમાંથી, ‘સન્ડે મહેફિલ’ માટે, ‘વિજયા’ ફોન્ટમાં અક્ષરાંકન :

uttamgajjar@hotmail.com :